

PARTIUMI FÜZETEK 26.

SZALACS

Kismonográfia

SZALACS
Kismonográfia

György Irén

S Z A L A C S
Kismonográfia

Kiadja
a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság,
a Szalacsi Polgármesteri Hivatal,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség

2003

Szerkesztette:

Dukrét Géza

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes szerkesztés:

Mogyorósi István

Címlapon: Szalacsi borospincék

Hátlapon: A négylyukú kőhíd

Készült
a Bihar Megyei Tanács
és az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete
támogatásával

TERMÉSZET-FÖLDRAJZI KERETEK

A település elhelyezkedése, földrajzi fekvése

Szalacs község Románia északnyugati, Bihar megye északi részén helyezkedik el, Szatmár megye szomszédságában, a 47° 26' északi szélességi kör és a 21° 55' keleti hosszúsági kör találkozásánál.

Hét település határolja: keleten Szilágypér, délen Magyarkéc, délnyugaton Érbogyoszló, nyugaton Ottomány, északnyugaton Gálospetri, északon Érvasad és Érendréd. Földrajzilag az Érmellék nevű tájegységhez tartozik.

Közigazgatásilag 1956-tól hozzátartozik Ottomány falu, amely korábban Értarczához tartozott. A kommunizmus utolsó éveiben Albis és Bogyoszló is Szalacshoz tartozott. Ma Ottománnyal együtt 5 600 ha mezőgazdasági területtel rendelkezik, melyből 4 208 ha szántóföld, 965 ha legelő, 301 ha kaszáló, 117 ha szőlő és 9 ha gyümölcsös.

Gépkocsival az Érmihályfalvát Margittával összekötő 191 F jelzésű műútról lehet megközelíteni, az Ottományból kivezető 10-es számú községi aszfaltúton. A vasút sajnos elkerülte.

A település a Szilágyságból eredő Ér patak (ma már csatorna) baloldali teraszán épült. Délen az Érmelléki-dombok, északon pedig az Ér-csatorna fogják közre. Ősidők óta meghatározó szerepe volt e földrajzi tényezőknek a település életében.

A földrajzszakosok szerint megközelítőleg 40 ezer évvel ezelőtt az Érmelléken a Tisza, Szamos, Kraszna folyók ősei folytak a Körösök irányába. Az éghajlati és geológiai változások következtében mintegy 10 ezer évvel ezelőtt a Szatmári síkság süllyedése és a Nyírség felemelkedése következtében, ezek az ősfolyók fokozatosan elhagyták az általuk kialakított teknőszerű völgyet, amelyet a Szekeres erdőből eredő Ér patak foglalt el, mely a többi kisebb patakkal együtt mintegy 100 ezer katasztrális hold földet tett mocsárrá. Napjainkban egy 91 km hosszú csatorna gyűjti össze és vezeti le a Berettyóba ezeket a vizeket.

Ez a kis patak és az általa kialakított természet-földrajzi viszonyok nagy hatással voltak az itt letelepedő emberek életére, a kezdetektől egészen napjainkig. Az ősfolyók hordalékkúpjából kialakult vörös agyaggal fedett dombok és az élelmet és védelmet egyaránt nyújtó mocsár, megtelepedésre alkalmas helyet biztosított már a kőkorszak emberének is. Az egykori mocsárvilág nádasai, erdői kitűnő búvóhelyként szolgálhattak az idegen beto-

lakodókkal szemben. A halászoknak, vadászoknak, gyékényfonóknak pedig a megélhetést jelentették. Persze, az itt élő emberek a tavaszi áradások idején a víz áldásai mellett annak hátrányait is „élvezhették”. Ilyenkor a víz a 3–4 méteres mélységet is elérhette és addig száraz területeket árasztott el. Gyakran megtörtént, hogy az embereknek csónakkal – vagy ahogyan itt mondják „hajóval” – kellett közlekedniük. Nem csoda hát, hogy a hajó nélkülözhetetlen eszközzé vált számukra, s még halottaiknak is csónak alakú fejfákat állítottak.

A természeti környezet az építkezésre is kihatott. Szikla, kő ezen a vidéken nem található, a fa is drága volt, téglát, zsindelet csak a templomok építéséhez használtak. Ezért itt a házakat és a melléképületeket sárból, döngölt földből, nádból, vesszőből, vályogból emelték. Az építőanyag megszabta az építés módját, az épület szerkezetét, ez pedig a hajlék külsejét.

Az Ér mocsárvilága különösen gazdag növény- és állatvilággal rendelkezett. A lecsapolás előtt sokan a Duna-Deltához hasonlították. Az 1967-es lecsapolás tönkretette ezt a „vízi paradicsomot”, melyet a mai fiatalok csak leírásokból, növénygyűjteményekből és idősebb emberek elbeszéléseiből ismerhetnek. A csatornázás eredményeként új megművelhető területeket, legelőket nyertek, és az árvízveszélyt is jelentősen csökkentették. A csatornázás másik célját viszont – a víz öntözésre való felhasználását – nem sikerült megvalósítani. Az 1989-es fordulat után történtek kezdeményezések az Érmelléken rezervátumok létrehozására, hiszen vannak még olyan területek, ahol a sás, nád, káka makacsul folytatja küzdelmét az emberrel, és szakértők véleménye szerint egy-két évtizeden belül újjászületne az egykori mocsárvilág, mely oly döntő mértékben meghatározta az itt élő emberek életmódját, foglalkozását, szokás- és hiedelemvilágát.

Reméljük, újraéled még egyszer az érmelléki mocsárvilág, vagy annak egy része, akár rezervátum formájában is, és mi is megismerhetjük azt a varázslatos tájat, amelyet Rácz Imre, szalacsi születésű költő 1919-ben megírt gyönyörű tájleíró versében elénk tár:

Este a nád szélén

„Bánatos-mosolygó a nyugati ég alja,
 A lenyugvó napnak vér-könnye ég rajta.
 Elszórt rubin-csíkok, lilás, lázas tüzek,
 Váltakozó képek új színeket üznek.
 Hol lecsúszott a nap, varázsos folt izzik,
 Vér-könnye lecsepeg hangos nádas-vizig:
 Nádas szélén tisztás s a vér-vizben uszva
 Vadkacsák csapatja a koncertjét huzza;
 Éles hápogással vén gácsér vezérel,
 Fent libák repülnek gágogó zenével.
 Benn a nádas-torzók ezer apró hadja,
 Monoton, brekegő kísérő-dalt adja.
 Most nagy rebbenéssel bóditó csend állt be,
 Néhány ösztövérgém újtjáról most szállt le...
 A nagy csendet végighápozza egy gácsér,
 Zaggyva lubickolás, hangos lesz a nád, ér,
 Valamelyik nádibitang leskelődött,
 Bekullog a torzsba, érzi, hogy lefőzött.
 Lassan az ég alja gyász-lepelbe hajlik,
 Fekete felhőkből pir itt, ott nyilallik.
 Nagyon messziről még gágognak a ludak.
 Az égen a göncöl felveszi az utat.”

Szalacs, 1919. augusztus

(Megjelent Szalacs Rácz Imre *Ibolyák* című kötetében, 1924-ben.)

A község és környékének biogeográfiai jellemzése

Közismert földrajzi tény, hogy az Érmellék több folyó hordalékából feltöltődött kisebb medence. A hordalékkúpok valamikor kiterjedt mocsaras területekkel váltakoztak.

Minden vidék növényzetét (vegetációját), nagymértékben meghatározzák az illető terület közettani, domborzati és éghajlati viszonyai. E tényezőkkel dinamikus egyensúlyban alakul ki egy adott növényegyüttes (növénytársulás). Minden élőhelynek tehát meghatározott fajösszetételű

növénytakarója (növénytársulása) van. Közismert, hogy az egész Érmellék nevű tájegység, amelyhez Szalacs is tartozik, a múlt század 1960-as éveiben nagymértékű átalakulásokat szenvedett. Valamikor itt kiterjedt erdőségek, s ezek között ún. ártéri erdők is előfordultak. Az erdőirtás, az intenzív tervgazdálkodásos mezőgazdaság és végül az egész mocsárvilág lecsapolása, annyira módosították az egykori természetes vegetációt, hogy ma már az csak nyomokban lelhető fel.

A sztyeppi-gyep típusú társulások kaszálókön, sík- és dombvidéken fordulnak elő. Több növénytársulás típus tartozik ide, melynek uralkodó fajai a fenyérfüvek (*Festuca sp*) és különböző árvalányhaj fajok (*Stipa sp*). A társulások domináns fajait, azok számát és mennyiségi eloszlását, valamint a kísérő fajok jellegét, az élőhelyi körülmények szabják meg. Az ilyen típusú társulások közül Szalacs környékén, az *Agropyretum cristati* nevű társulás a leggyakoribb. Sokkal nagyobb kiterjedésűek az ún. degradált sztyeppi gyepek. Ezek az intenzív kihasználás következtében (pl. túlzott legeltetés) alakulnak ki. E társulások vezérfajai: a gumós perje (*Poa bulbosa*), az osztrák üröm (*Artemisia austriaca*), illetve gyakori kísérőfajok a különböző kutyatejfélek (*Euphorbiaceae*). Ilyen jellegű társulások a *Artemisio-Poetum bulbosae* és a *Chrysopogonactum grylli*. A frissen feltört sztyeppi gyepeken, egyéves gyomtársulások alakulhatnak ki, amelyeken a különböző rozsnok-fajok (*Bromus sp*) képeznek vegyes állományokat.

Meg kell említenünk még a vetési gyomtársulásokat, mivel a terület nem elhanyagolható része mezőgazdasági művelés alatt áll. Gabonavetések legelterjedtebb gyomjai: a búzavirág (*Centaurea cyanus*), a mezei aszat (*Cirsium arvense*) és különböző muharfajok (*Setaria sp*). Kapás kultúrákban előfordulnak a libatopfélék (*Chenopodiaceae*), a különböző muharfajok (*Setaria sp*) és a keserűfűfélék (*Amaranthaceae*).

Ugyancsak említésre méltóak az útszéli taposott gyomtársulások. Ezekben a társulásokban a leggyakoribb fajok a csalán (*Urtica dioica*), a földi-, vagy gyalogbodza (*Sambucus ebulus*) és az útifű (*Plantago major*). Ennek megfelelően a társulások nevei *Urticetum dioiceae-Plantago majoris*.

Szalacs község környékén a vegetáció kb 40%-át vízi növénytársulások alkotják. Az álló- és lassan folyó vizekben, hináros társulások alakulnak ki. Az egyik ilyen, viszonylag gyakori társulás a *Lemno-Urticetum* nevű növénytársulás, melynek leggyakoribb fajai, a békalencsefajok (*Lemna sp*), a rucaörömfajok (*Salvinia sp*) és a különböző vízirencefajok (*Urticilaria sp*). Gyökerező-hinár társulás a *Myriophillo-Potametum*, melyet békaszőlő (*Potamogeton sp*), tócsagaz (*Myriophyllum sp*), átokhinár (*Elodea sp*) és

csillárka (*Chara sp*) fajok alkotnak. A nagyobb álló- és lassan folyó vizek parti övezetében (Szalacsi-tó, Ér-csatorna), nádasok vannak. A nádas típusú növénytársulások leggyakoribb formája, a Scirpo-Phragmitetum nevű társulás. E társulás vezérfajai, az erdei káka (*Scirpus silvaticus*), a nád (*Phragmites communis*), a mocsári hidőr (*Alisma plantago-aquatica*) és a mocsári nőszirm (*Iris pseudacorus*), ez utóbi egyébként egyike a vidék törvény által is védett növényfajainak.

A község körül időszakosan kiszáradó területek is vannak. Ezeken magasásrétnek nevezett társulások alakultak ki, tudományos megnevezéssel élve Caricetum acutiformis ripariae. Gyakori fajok itt a sásfélék (*Caraceae*).

Szalacs és környékének állatvilágáról nagy általánosságban szintén elmondható, hogy nagymértékben magán viseli az elmúlt évtizedekben történt intenzív emberi beavatkozások nyomait, amelyek a természetes lápi vegetációnak megfelelő őshonos fauna sokszínűségét negatívan érintették.

A vizes élőhelyek gerinctelen állatvilága igen változatos képet nyújt. Az úrbélűek (*Coelenterata*), a puhatestűek (*Mollusca*), a férgek különböző csoportjai, a csáprágós ízeltlábúak (*Chelcherata*) és a rovarok (*Insecta*) viszonylag nagy faj és egyedszámmal képviseltetik magukat. Valószínűleg a területet ért nagyobb fokú emberi beavatkozás előtt élhettek itt endémikus gerinctelen állatfajok, amelyek később kipusztultak – a gerinceseknél erre van példa – ,ugyanis a terület geológiai szerkezete, domborzati viszonyai és flóraösszetétele, kis túlzásokkal a lecsapolás előtt egyedinek volt mondható.

Jelenleg a gerinctelenek rendszertani kategóriájából a gyűrűsférgék (*Annelida*) és az ízeltlábúak (*Arthropoda*) vannak jelen a legnagyobb faj és egyedszámmal. Az első csoportba több piócafaj, a másodikba pedig a rákok és rovarok különböző fajai tartoznak.

Leggyakoribb rákfajok, a Cyclops nemzetségbe tartozó tócsarások. A rovarok (*Insecta*) csoportjából a sávós szitakötő (*Calopteryx splendens*), a laposhasú aca (*Libellula quadrimaculata*), a dalos szúnyog (*Culex pipines*), gyötrő szúnyog (*Aedes vexans*), a gyűrűs szúnyog (*Theobaldia amulata*), a keringőbogár (*Grynus substriatus*), valamint egyes kérészfajok (*Ephemeroptera*) a gyakoribbak, de a terület ilyen irányú komolyabb tanulmányozása biztosan számos egyéb rovarfaj előfordulását is jelezné.

A puhatestűek (*Mollusca*) csoportjából, leggyakrabban a tányércsigák (*Planorbis sp*) és a mocsárcsigák (*Limnea sp*) lelhetőek fel. A tavi kagyló (*Anodonta cygnea*), szintén gyakori puhatestű faj.

A gerinces fauna, a valamikori gazdag mocsári állatvilág szerény maradványa. A valamikor gyakorinak számított sajátosan érmelléki halfajok, mint

a lápi póc (*Umbra krameri*) vagy a csíkhalfélék (*Cobitidae*), mára igencsak megritkultak vagy teljesen el is tűntek. A halfauna leggyakoribb képviselői az Érmellék egyéb fajaihoz hasonlóan, a Szalacs környéki álló- vagy lassan folyó vizekben található: kárász (*Carassius carassius*), küszfélék (*Alburnus sp.*), küllők (*Gobio sp.*), szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus*). Gyakoriatk a más kontinensekről behurcolt – adventív – fajok mint pl: a naphal (*Lepomys gibbosus*) és a törpeharcsa (*Ictalurus melas*).

Leggyakrabban előforduló kétéltű fajok az unkákat (*Bombina sp.*), a varangyok (*Bufo sp.*), valamint a valódi béka fajok (*Rana sp.*) közül, a kecskebéka (*Rana esculenta*) és a gypibéka (*Rana temporaria*). Ritkábban bár, de előfordul még a levelibéka (*Hyla arborea*). A farkos kétéltűeket, a közönséges göte (*Triturus vulgaris*) képviseli.

A hüllők sem mutatnak nagyobb fajgazdagságot, az állatvilág egyéb csoportjaival összehasonlítva. Szalacs környékén előfordul a mocsári teknős (*Emys orbicularis*), a zöldgyík (*Lacerta viridis*) és a vízisikló (*Natrix natrix*). Az utóbbi években különösen elszaporodtak a siklók.

A madárvilág is csupán a valamikor a Duna deltájával versengő fajgazdagságú avifauna maradványa. A vízi madarak közül a gém- és gólyafélék gyakoribb madarait lehetjük fel, mint a szürke gém (*Ardea cinerea*), a bölömbika (*Botaurus stellaris*) és törpegém (*Ixobrychus minutus*). Ritkábban megfigyelhető itt egy-egy nagykócsag (*Egretta alba*) pár is, de a község környékén nem költenek. A vízityúk (*Gallinula chloropus*) és a szárcsa (*Fulica atra*) gyakori fajok. A községben több fehérgólya (*Ciconia ciconia*) fészek található. Récefajok közül a tökésréce (*Anas platyrhynchos*) fordul elő. A nyáriludak (*Anser anser*) is hozzátartoznak a vízi madárvilág teljes képéhez. A szárazföldi madarak közül, az Érmelléken mindenhol előforduló galambfélék (*Columbidae*), bagolyfélék (*Strigidae*), bankafélék (*Upupidae*), harkályfélék (*Picidae*) és énekesmadár alakúak (*Passeriformes*), ismertebb, közönségesebb fajai fordulnak elő. Viszonylag ritkább nem mindenütt előforduló madárfaj a gyurgyalag (*Merops apiaster*), mely fészkel a község határában. A nappali ragadozó madarokat, az egerészölyv (*Buteo buteo*) és néhány héjjafaj (*Accipiteri sp.*) képviseli.

A település közvetlen közelében nagyobb kiterjedésű erdőség nem fordul elő, ezért nagyobb testű emlősökkel nem találkozhatunk. Gyakoribb emlős-fajok, a vakondok (*Talpa europaea*), a sün (*Erinaceus europaeus*), a közönséges denevér (*Myotis myotis*), a mezei nyúl (*Lepus europaeus*), a mezei pocok (*Microtus arvalis*), az egérfélék (*Muridae*), a róka (*Vulpes vulpes*), a menyétfélék néhány faja (*Mustelidae*) és az őz (*Capreolus capreolus*).

Kevés számú florisztikai és faunakutatásokra, idős emberek emlékeire, valamint saját megfigyeléseire támaszkodhat az a természetbúvár, aki kihalt, vagy még ma is élő ritkaságok után kutat. Az utolsó természetvédelmi törvény, amely védendő növény- és állatfajokat sorol fel az 1960-as években a lecsapolás előtt jelent meg. A mocsári nőszirm (*Iris pseudacorus*) és a kétlevelű csillagvirág (*Scilla bifolia*) két olyan növényfaj, amelyeket az említett törvény felsorol és Szalacs környékén még mindig fellelhető. Említésre méltó még az a több mint százéves japán akác (*Sophora japonica*), amely 1972 óta természeti emlék és egyben dendrológiai érdekesség is, mely ma a 313-as számú ház udvarán áll. Ez a ház telekkönyv szerint az Andrassy család tulajdonában volt, így nem kizárt, hogy még ők ültették.

A 20. század első éveiből származik az a többé-kevésbé pontos botanikai jellegű munka, melyet a nyugdíjas éveit Szalacson töltő Hetényi Kovács János tanár, természetbúvár készített. Szalacsi herbáriumában még fellelhető néhány, mára már teljesen eltűnt, tipikusan mocsári növény, mint a kolokán (*Stratiotes aloides*), a sulyom (*Trapa natans*), vagy a fehér tündérróza (*Nymphaea alba*). Valószínűleg a lecsapolás okozta annak a halfajnak az eltűnését is, amely az országban egyedül itt fordult elő, a lápi pócról (*Umbra crameri*) van szó. Utoljára a hetvenes években jelezték előfordulását.

Számos itt költő madárfaj természetes élőhelye is tönkrement, Szalacs környékén ugyanis a kanalasgém (*Platalea leucorodia*), a bakcsó (*Nycticorax nycticorax*) és a batla (*Plegadis falcinellus*) is fészkel.

A vidék tájfeldrajzi jellegeinek megőrzését és élővilágának védelmét, még mindig meg lehetne valósítani egy természeti rezervátum létrehozásával. Remélhetőleg hamarosan időszerűvé válik ennek megvalósítása is, mert ha országunk nem csak formálisan akar „europeanizálódni”, akkor az ilyen jellegű problémákra is megoldást kell találnia.

Könyvészet:

Bagosi József: *Kertbarátok könyve*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1990.

Csűrös István: *Hogyan alakult ki a növényvilág?* Tudományos és Enciklopédiai Kiadó, Bukarest, 1976.

Szabó T. E. Attila: *Szerkezetek és rendszerek a növényvilágban*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1975.

- Péterfi Leontin István: *Fejlődéstörténeti növényrendszertan*. Egyetemi jegyzet, Kolozsvár, 1995.
- Maria Della Beffa: *Vadvirágok*. Magyar Könyvklub, 2000.
- Bulla Béla: *A Kárpát-medence földrajza*. Cartographia, Budapest, 1997.
- Benedek Zoltán: *Növény- és állatföldrajz*. Tudományos és Enciklopédiai Kiadó, Bukarest, 1988.
- Benedek Zoltán: *Az Ér mocsárvilága*. In: Korunk. 1985.
- Benedek Zoltán: *Az Érmellék földrajzi és geológiai viszonyai*. In: Művelődés. 1979.
- Máthé István: *Kovács János szalacsi herbárium*. In: Debreceni Szemle. 1942.
- É. Kovács Lajos megjelent publikációi az Érmellék biológiai viszonyairól, melyeket Szalacs községnek adományozott díszpolgárrá avatása alkalmából.

A KEZDETEK A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN

Szalacs kezdeti történetéről a múlt század folyamán előkerült régészeti leletek mesélnek. A véletlenül, vagy a módszeres ásatások során előkerült tárgyak, sírok, épületmaradványok alapján alkothatunk képet az itt megjelenő első embercsoportok anyagi és szellemi kultúrájáról.

Az Ér völgyének teraszai, az ún. promontóriumok, a csiszolt kőkorszakban népesedtek be, mintegy 8 000 évvel ezelőtt. A vadászó, halászó, gyűjtögető életmódot folytató ember számára megfelelőnek bizonyult ez a terület.

Szalacs legrégebbi régészeti leletei is ebből a korból származnak, bár még elég szegényesek. Időrendben a Varbóc (Várbót) nevű dombon talált rézkori leletek következnek, melyeket 1925-ben tárt fel a nagy magyar régész, Roska Márton¹. Itt egy rézkori település nyomaira bukkant, melyet a későbbi, Kr. u. 11–14. századi temetkezések szinte teljesen tönkretettek.

A Szalacson feltárt leggazdagabb régészeti anyag a bronzkorból származik, és a Kr. e. 1850–1450-es éveket öleli fel. Már a 20. század elején felszínre került néhány bronzkori kerámiatöredék, módszeres ásatásokat azonban csak 1964 és 1969 között végeztek a Vidahegy nevű promontóriumon. Virágzó bronzkori település nyomaira bukkantak itt a nagyváradi múzeum régészei (Ordentlich Iván, Nicolae Chidioşan). Az ásatásokat Ottományban kezdték el, ahol hasonló település nyomaira bukkantak. Ez azt jelenti, hogy ugyanahhoz a néptörzshöz tartozó emberek éltek itt is, akárcsak az Érmellék más településein (pl. Pér, Vasad, Érendréd, Éradony, Érkeserű, Székelyhíd, Érsemjén stb.). Románia területén megközelítőleg száz hasonló települést tártak fel, zömmel az Érmelléken és a Kraszna síkságán.

Egy őskori népcsoportra jellemző anyagi és szellemi megnyilvánulások összességét a régészetben „kultúrának” szokás nevezni, ebben az esetben, mivel az első leletek Ottományban kerültek felszínre, ez a bronzkori népcsoport ottományi kultúra néven került be a történelembe.

Az ottományi kultúrával egyidőben hasonló bronzkori kultúra virágzott Erdély belsejében is, melyet a Segesvár melletti ásatásokról wietenbergi kultúrának neveztek el. Ezek egymástól függetlenül fejlődtek ugyan, de kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással. A feltárt régészeti leletanyag balkán-félszigeti, égei-tengeri hatásokra utal, de hasonló bronzkori műveltséggel Magyarországon, Szlovákiában és Dél-Lengyelországban is találkozhatunk.

Az ottománi kultúra képviselői a Balkán-félsziget felől érkeztek. Magukkal hozták a bronz megmunkálásának ismereteit és a magasabb fokú mezőgazdasági technikákat. Legfőbb foglalkozásuk az állattenyésztés volt, de földműveléssel is foglalkoztak. Az ásatások során előkerült állati maradványokból arra következtethetünk, hogy juhot, kecskét, disznót, szarvasmarhát tenyésztettek, de ismerték a lovat is. A kutya az állatsordák terelésében és a vadászatban nyújthatott nekik segítséget. A vadállatok közül szarvas, őz, farkas, róka, barnamedve, vaddisznó, bölény csontjaira találtak. Ekkor még nagyterjedésű erdők borították a magaslatokat. A halászat is fontos élelemforrás volt az itt élők számára, ezt bizonyítják az előkerült halászati eszközök is. A gazdasági élet nem merült ki csupán az élelemszerzésben. Az ásatási leltárban a kőből, csontból, bronzból készült eszközök mellett dísztárgyakat, ékszereket, gyerekjátékokat, szobrocskákat is találunk. A szövés-fonás, a nád, gyékény feldolgozása is a háziipar fontos része lehetett, bár ezekre kevés jel utal, ami azzal magyarázható, hogy ezek az anyagok kevésbé időtállóak.

Az őskori leletanyag egyik legfontosabb részét mindig a különböző kerámiatárgyak képezik. Ezek díszítése, megmunkálása, formája alapján a régészek fontos támpontokat kapnak egy-egy leletanyag tér- és időbeli behatárolásához. Az itt talált edények formailag, kivitelezésüket és díszítésüket tekintve is igen változatosak. Találunk közöttük egyszerűen megmunkált, nagyobb gabonátároló edényeket éppúgy, mint finoman kidolgozott, festett, mértani formákkal díszített tányérok, kannákat, áldozati szertartásoknál használatos edényeket. A kézművesek szépérzékét, művészi hajlamát a kultikus tárgyaknak vagy gyerekjátéknak szánt miniatűr szobrocskák bizonyítják. Közülük említésre méltó az a két agyagból készült fej nélküli női szobrocška, melyek valószínűleg a termékenységi kultusszal hozhatók kapcsolatba. Romániában ez volt a legelső ilyen lelet a bronzkorból. Hasonló, korabeli szobrok Délkelet-Európából ismertek.²

Hasonlóan, kultikus célt szolgálhatott a nyolc miniatűr, agyagból készült kocsi (szekér) is, melyeket egyesek egyszerűen gyerekjátéknak tartanak.³

Fegyvereket vagy fegyverként használatos tárgyakat nagyon keveset találtak a vidahegyi településen, ami arra utal, hogy nem egy katonai erődítményről van szó, hanem egy békés, polgári jellegű településről, amely azonban védősáncokkal volt körbevéve. Ha megvizsgáljuk a környékünkön feltárt bronzkori települések maradványait, azt láthatjuk, hogy ezek három szakaszban (fázis) épültek és elhelyezkedésüket tekintve három csoportba sorolhatók:

- Várszerű erődítmények, melyek a Berettyó-menti dombok valamelyik magaslatán helyezkednek el,
- Szigetszerű települések az Ér mocsaraiban,
- Nyitott települések.

Az első fázisban az emberek inkább a Vidahegyhez hasonló magaslatokon telepedtek le, melyeket árkokkal, védősáncokkal vettek körül. Így védekeztek más népek, vagy a szomszédos törzsek támadásai ellen, mely támadások legfőbb célja a gabona, a vadászszákmány és különböző fémek megszerzése volt. Az ilyen települések kiterjedése nem túl nagy, de a korabeli technikai feltételeket figyelembe véve, láthatjuk, hogy a kor emberének a szalacsihoz hasonló (7,55 m mély és 20 m széles) védősánc kiépítése is elég nagy megterhelést jelentett. A lakosság gyarapodásával nagyobb területre volt szükség. Ezért az ottományi kultúra második fázisában általános jelenséggé vált, hogy az emberek elhagyták magaslati szálláshelyeiket és az Ér mocsaraiban kerestek biztonságos letelepedési helyet. Így alakultak ki a szigetszerű települések, melyeket általában mocsár vett körül és területük akár a 6–7 hektárt is elérhette (ilyenek voltak Pér, Adony, Ottomány, Asszonyvására, Keserű, Tarcsa stb. határában).⁴

Védelmi szempontból ezek éppúgy megfeleltek, mint a magaslati telepek és megvolt az az előnyük is, hogy jóval nagyobb kiterjedésűek voltak. A fenti jelenség Szalacson is megfigyelhető: a Vidahegyen feltárt telep védősánca az ottományi kultúra első fázisában készül, a második fázis végén a település elnéptelenedik, de a harmadik fázisban egy rövid időre ismét benépesül.

A szalacsi telep lakói téglalap alaprajzú házaikat a föld felszínére építették, melyeknek falai agyagból készültek, tetőik csúcsosak, leggyakrabban náddal fedve. A házak csak egyetlen helyiségből álltak, középen egy vagy két tűzhellyel, s gyakran egy-egy, az élelem tárolására szolgáló gödörrel.

A lakóházak feltárása során egy, a többiekétől méreteiben eltérő ház maradványaira lettek figyelmesek az ásatást végző régészek. A teljes feltárás során kiderült, hogy nem csupán egy lakóházzal van szó, hanem egy kultikus, templomszerű építményről. Szenzációnak számított ez a felfedezés annak idején (1968), annál is inkább, mivel ez volt az ottományi kultúra elterjedési területén az első ilyen típusú felfedezés (amúgy is elég ritkák a kultikus ábrázolások e kultúrán belül).

E szentély a telep déli részén feküdt. Az épület fala az agyagpadlóra omlott, feltehetően egy nagyobb tűzvész következtében. A ledőlt falak eltávolítása után kirajzolódott az építmény alaprajza: egy 5,20 m széles és

8,80 m hosszú, északnyugat, délkelet irányítású, téglalap alaprajzú épületről van szó, mely három helyiségből állt. A bejárat és a második helyiség között egy fedetlen előszoba húzódott. Ez a második helyiségtől egy fallal volt elkülönítve, melynek alapját téglaszerű agyagtömbből állították össze. Az itt talált edénytöredékekből arra lehet következtetni, hogy a telep lakói ide helyezték el az istenségnek szánt ajándékaikat. A harmadik helyiség a legnagyobb. A bejáratánál agyagból épített oltárt találtak, melyen egyes feltételezések szerint tűzzel kapcsolatos szertartásokat végeztek. A tetőszerkezetet tíz vastag faoszlop tartotta, ez az oszlopsor képezte egyben a központi csarnokot is. A falakat fecskerakással húzták fel, belül pedig agyagtapasztással simára egyengették. Kívül geometrikus ábrákkal (háromszögek, egybekapcsolt spirálok, romboid elemek stb.), domborművekkel díszítették.

Az építmény alakja, belső beosztása, a három oltár, az ezekhez tartozó tárgyak, azok szimmetrikus elhelyezkedése, a falak díszítése mind-mind az épület vallási rendeltetését bizonyítják.⁵ Hasonló építményekkel az Égei-tenger környéki műkénei kultúrában (a görög szárazföld késő bronzkori kultúrája) találkozunk. Az ilyen templomtípust megaron templomnak nevezi a szakirodalom.

A későbbi korokra vonatkozó régészeti leletanyag már nem ennyire gazdag, de annyi azért kitűnik belőle, hogy megtelepedésre alkalmasnak bizonyult ez a hely továbbra is. A mai település nyugati határában talált bronz karperec a Kr. u.-i 1. századból (vaskor, latène-i B2 időszak) való és a kelták népcsoportjának tulajdonítják.⁶ Időrendben a mai Románia területén a római uralom következett, amely azonban nem terjedt ki az egész ország területére, így a mi vidékünkre sem. A római Pannónia és Dacia között Barbaricum-ként fekvő területek azért kapcsolatban álltak a kor legnagyobb hatalmával, a Római Birodalommal. Ezt bizonyítja a Szalacson előkerült, 200 darabból álló római dénárgyűjtemény is, melynek darabjai a Kr. u.-i 1. század közepétől a 3. század közepéig voltak forgalomban, Galla császár uralkodásától Gallienusig.⁷ E leleteket követik időrendben az 5. századból származó gepida sűrűfésűk.⁸

Még a bronzkori ásatások idején, 1966 nyarán felszínre került, ugyancsak a Vidahegyen, egy 17 sírból álló temető, amely a leletanyag alapján a 10. századra datálható. Az itt eltemetett halottak között voltak férfiak, nők és gyerekek is. Három sírban állati csontokat is találtak, melyek bizonyára az áldozati állatok csontjai lehettek. Az egyik sírban lékelt (trepanált) koponyát találtak.

A sírok leletanyagát főleg fejdíszek képezik; zománcdíszes hajfonat-függőpár, sima és S végű hajkarikákkal. Az egyik legérdekesebb darab egy félhold alakú, bizánci műhelyből származó bronz fülbevaló, rajta kereszt motívummal. Romániában a Bánság déli részén, Detta nevű helységben találtak még hasonló ékszeret.⁹ A szakemberek véleménye megegyezik abban, hogy a szalacsi esetben inkább csak egy import tárgyról van szó. A nézeteltérés a temető etnikai hovatartozásának megállapítása során merül fel. Az itt talált kerámiadarabok alapján a román szakirodalom a román népességhez köti, párhuzamba állítva a székelyhídi, váradi, gálospetri – Körösök – Sonkolyos vidéki kerámia-leletanyaggal.¹⁰ A legújabb irodalom, Anonymusra támaszkodva, arra a következtetésre jutott e temetővel kapcsolatban, hogy e település, Gálospetrivel együtt Ménmarót dukátusához tartozott.¹¹

A magyarországi szakirodalom ezzel szemben a magyar középréteg képviselőihez köti e leleteket, a fülbevalót pedig nyugati importcikknek tekinti.¹²

A Várbót dombon Roska Márton által feltárt 10–12. századi – közöletlen – temetőt a magyar szakirodalom már egyértelműen köznépi temetőnek tartja.¹³

Ugyanebből az időszakból származik a Szállás-dombon talált bizánci műhelyből származó bronzamulett (bűvös erejű, általában nyakban viselt tárgy, mely a hiedelem szerint viselőjét megvédi minden bajtól) is. Bíró Béla szerint „az amuletten látható imperatori öltözetű, glóriás ifjú szent csak Szent György lehet, a harcosok védőszentje, s valószínű, hogy az amulett tulajdonosa katona volt, aki azt mint védőtalizmánt nyakába akasztva viselte. A kopások egyenletességéből is következtetve meglehetősen hosszú ideig, talán nemzedékeken keresztül is viselték, azután kerülhetett a földbe”.¹⁴ Hadiszákmányként vagy kereskedelmi úton juthatott Szalacsra. Virgil Vătășianu művészettörténész is a 11–12. századra datálja az amulettet, de a rajta ábrázolt alakot egy, Teodor nevű szenttel azonosítja.¹⁵

Ezzel be is zárul az eddig feltárt régészeti leletek sora. A további korokra vonatkozóan már az írásos emlékek segítik a tájékozódást.

Jegyzetek:

¹ Martin Roska, Dr.: *Rapport préliminaire sur les fossiles archéologique de l'année 1925*. in: Dacia – Recherches et découvertes archéologique en Roumanie, 1925, II. 403.

² Ordentlich Ivan: *Două statuete cu cap mobil descoperite la Sălacea*. in: SCIV, 1, 1967. 147.

³ Nicolae Chidioșan, Ivan Ordentlich: *Cărucioare miniatură din lut*. in: Crisia, Oradea, V. 1975. 34.

- ⁴ Ordentlich Ivan: *Sistemul de fortificare a așezării de la Sălacea*. in: Revista Muzeelor, 1966. 552.
- ⁵ Chidioșan, N., Ordentlich, I.: *Un templu megaron din epoca bronzului descoperit la Sălacea*. in: Crisia, Oradea, V. 1975. 19
- ⁶ Dumitrașcu, Sever: *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*. Oradea, 1974. 63–64.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Chidioșan, N.: *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*. in: SCIV, 4, 1969. 613.
- ¹⁰ Uo. 615.
- ¹¹ Sâmpetru, Mihai: *Vestul României în secolele IV–X e.n.* in: Thraco-Dacia. 1992. 146.
- ¹² Makkai László, Mócsy András, Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Bp. 1988. 210.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Bíró Béla: *Egy bizánci bronz-amulett*. in: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiségtárából, Kolozsvár, 1942. 246–56.
- ¹⁵ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. 1959. I. 171.

SZALACS A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Az első írásos említés

Szalacs középkori történelméről már írásos adataink is vannak. Amint az előző fejezetből is kiderült, Szalacs koraközépkori történelméről elég keveset tudunk. Ennek feltárása a jövő régészeinek feladata lesz. Annyit azonban feltételezhetünk, hogy a település lakott volt a népvándorlás idején is. Erre utalnak a véletlenül felszínre került szórványos leletek is. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a honfoglaló magyarok milyen népeket találtak itt, amikor birtokba vették ezt a területet. Az Árpád fejedelem vezetésével 895–96-ban elkezdődött honfoglalás a 900-as évekre fejeződött be. Erre az időszakra tehető az Érmellék elfoglalása, benépesítése is. A folyamat részleteit nem ismerjük, a környéken előkerült honfoglalás kori sírok, magyar köznépi temetők árulkodnak ezekről az eseményekről. Valószínűnek tűnik, hogy ezeket a területeket kezdetben meghagyták védelmi vonalnak, gyepűnek. Nem is szállták meg csak az Érmellék déli részét, ahova székeket telepítettek.¹ Később, ahogy az államhatalom megszilárdult, a nemzetségek felosztották maguk között a még el nem foglalt területeket. Az Érmelléken a Gutkeled, Hontpázmány, Ákos és Kuplon nemzetségek foglaltak területeket. Az általuk el nem foglalt, „gazdátlan” területek a király vagy a királyné birtokát képezték. Szalacs ez utóbbiak közé tartozott az oklevelek tanúsága szerint.

Szalacs a középkori Magyar Királyságban elfoglalt helyzetéről, történelméről korabeli egyházi és világi oklevelek, feljegyzések, összeírások, bírósági pereskedések iratai szolgáltatnak adatokat.

Az érmelléki települések közül az írott források Szalacsot említik legkorábban. Nevével egy 1067 tájáról származó oklevélben találkozunk. Ez egy Szabolcs vármegyei településen, Vécsen történt határjárásról számol be, melynek során egy birtok szomszédainak felsorolása kapcsán említést tesznek a szalacsi nagy útról is („...ad magnam viam Zoloch).²

Az első fennmaradt írott megnevezése Szalacsnak Zoloch volt tehát, mely az idők folyamán még sokat változott. Névfejlődése a középkortól kezdve napjainkig a következőképpen alakult: ³

1163–1173 Zolochy; 1214 villa Ziloch; 1215 Zolos; 1217 Zolocha, Salech, Scholasche; 1222 Zoloch; 1232 Zolocha; 1233 Zoloch; 1238 Saloch; 13. század közepe év nélkül Zeloch; 1241 Zaliz, in Zaloth; 1261 Zoloch; 1264 Zolosim; 1267 Zalach; 1270 Zoloch; 1277 Zoloch; 1281 –

82 Zoloch; 1284 Zoloch; 1291 körül Zoloch; 1297 Zalach; 1308 Zalonch; 1317 Zaloch, Zalach, Scalach; 1318 Zalach; 1326 Zalach; 1332 Zalach; 1332–37 Salach, Zoloch, Zalach; 1570 Szalaczy; 1692 Szalác, Szalacz, Szaláz; 1772 Szalacs, Szaláts; 1813 Ér Szalacs; 1828 Szaláts; 1851 Szalacs. A helységnévtábla szerint ma Sălacea – Érszalacs.

Az utóbbi években heves vita alakult ki arról, hogy településünket Szalacsnak vagy Érszalacsnak hívjuk. Ha a földrajzi elhelyezkedését (itt lép be az Ér a megyébe) nézzük, akkor indokolt az Ér előtag, mint a tájegységhez való tartozás, ragaszkodás kifejezése. Indokolt lenne még abban az esetben is, ha más településtől való megkülönböztetést szolgálná, ám erre nincs szükség, hiszen sem az egykori Magyar Királyság, sem a mai Románia területén nincs más Szalacs nevű település.

Ha a történelmi névfejlődést vesszük figyelembe, akkor láthatjuk, hogy a magyar névforma megjelenésétől kezdve sem használták az Ér előtagot. A történelmi szakmunkákban is Szalacs néven találjuk. A református egyház tulajdonában van azonban egy, 1813-as évszámmal ellátott pecsétnyomó, melyen az Ér Szalacs forma szerepel, illetve a második világháború utáni egyházi iratokban is találkozunk ezzel a változattal, többnyire egybe írt formában.

A település nevének jelentése sem egyértelmű. A földrajzi nevek etimológiai szótára⁴ szerint személynévből keletkezett magyar névadással. Ennek alátámasztására a cseh Salac személynevet említi, melynek jelentése darabont, csatlós. Családnévként a szerbek, horvátok és még a magyarok is használják. A román elnevezésről már egyértelmű, hogy a magyarból származik – olvashatjuk a szótárban. Megemlíti továbbá a másik, történészek által elfogadott álláspontot⁵ is, mely szerint a név szláv eredetű és sólerakodó helyet jelent. Ez utóbbit támasztja alá a település sókereskedelemben betöltött szerepe is.

Jegyzetek:

¹ Benedek Zoltán: *Érmellék. Orosháza*. 1996. 48.

² Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest. 1987. I. 663., Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár*. Bp. I. 26.

³ A névfejlődést Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest. 1987. I. 663, Suciú Coriolan: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. 1968. II. 103. alapján követtem nyomon.

⁴ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp. 1988. II. 514.

⁵ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest. 1940. 53.

A német hospesek

A Szalacsot említő középkori dokumentumok közül az egyik legfontosabb a Várad Regestrum, mely valójában egy egyházi jegyzőkönyv a Szent László király sírjánál véghezvitt istenítéletekről. A középkorban elterjedt szokás volt, hogy az emberek valamilyen peres ügyben ítélethozatalkor Isten közbenjárását kérték. Ez úgy történt, hogy egy szent helyen (jelen esetben Szent László várad sírjánál) próbára tették a pereskedőket. Váradon az ún. tüzesvaspróbát alkalmazták, melynek során a vádlott kezébe tüzes vasat helyeztek. Ezzel kellett megtennie néhány lépést a templomban, majd kezeit bekötözték, a kötést pecséttel látták el, hogy néhány napig senki ne érhesen hozzá. Általában három nap után vették le a kötést és ha az egyház képviselői úgy látták, hogy a seb gyógyulásnak indult, akkor az illetőt ártatlannak nyilvánították. Az esetek többségében erre már nem került sor, mert a pereskedők vagy bevallották az igazat, vagy visszavonták a vádat, vagy tartva az isteni ítélettől nem is mentek vissza a kötést levenni.

Számunkra azért fontosak ezek a jegyzőkönyvi bejegyzések, mert egy eset kapcsán feljegyezték a pereskedők nevét, lakhelyét, a próbatétel időpontját, és az ellentétek okát is. Így a Várad Regestrum az egyik legfontosabb középkori forrása lett a 13. század eleji helytörténetnek.

Szalacsra vonatkozóan is találunk benne egy 1215-ből származó bejegyzést,¹ mely szerint Csög faluba való, szolnoki várnépek és várjobbágyok pereskedtek egy Pál fia, Pósa (Pausa f. Pauli) nevű emberrel, aki Zolos (Szalacs) nevű helységben lakik. Azt akarták rábizonyítani, hogy ő is a szolnoki várnépek közül való, ami azt jelentette volna, hogy a társadalmi ranglétrán fölöttük álló várjobbágyok fennhatósága alá tartozik. Pósa visszautasítja a vádat, mondván, hogy ő szalacsi szabadnémet, tehát nem tartozik a várispánság joghatósága alá.

Nem tudjuk mi lett az istenítélet eredménye, de egy nagyon fontos információhoz jutottunk: németek is éltek Szalacson a 13. század elején, akik minden bizonnyal kiváltságokkal is rendelkeztek, hiszen szabadoknak nevezték magukat.

Német telepesekről lehet szó, akiket a király telepített le saját birtokain. Árpád-házi királyaink a tatárjárás előtt is gyakran fogadtak az országba külföldi (gyakran német területekről érkező) telepeseket, akik földet és kiváltságokat kaptak a királytól, cserébe engedelmességgel és hűséggel tartoztak neki. Letelepédtek, földet műveltek, vagy éppen a király bányáiban dolgoztak. Ezek a telepések, vagy a korabeli szóhasználat szerint vendégek

(hospes, hospites) Nyugat-Európa túlnépesedett vidékeiről jöttek, magukkal hozva a fejlettebb mezőgazdasági ismereteket, a kézműves- és kereskedő szellemet. Nem véletlenül figyelmezteti István király is fiát, Imre herceget a hozzá intézett intelmekben: „A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén... Mert amiként különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli... Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratóan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”²

A szalacsi német telepesekről tesz említést egy másik, 1236-ból származó oklevél is, melyet az akkori király IV. Béla állított ki a dési telepések, vendégek számára. Ez a kiváltságlevél kimondja, hogy a király a szatmári és a szalacsi hospesek jogait adja a désieknak, amely bíraskodásra, a király és kíséretének elszállásolására, sószállításra és félvámmentességre vonatkozott. Nemrég kiderült, hogy ez a kiváltságlevél oklevéltani szempontból nem hiteles, de annyi azért kikövetkeztethető belőle, hogy a hamisítás időpontjában a közvélemény valamilyen kapcsolatot látott a két település között és Szalacs Szatmárral azonos kiváltságokat kapott még 1236 előtt.³

Ezekből az oklevelekből sajnos nem derül ki, hogy mikor és ki telepítette le a német hospeseket Szalacson. A szatmári hospesek úgy tartják, hogy őket István király neje, Gizella telepítette le, de Szalacs esetében későbbi telepítésről lehet szó.⁴

Azt sem tudjuk, hogy a betelepülők mennyien voltak és milyen lakosságot találtak itt. Az oklevelek utalásaiból arra következtethetünk, hogy a honfoglaló magyarság szláv lakosságot talált ezen a vidéken. Erre utal a helynév szláv eredete is. Ez a szláv alapréteg már erősen keveredett a színmagyar környezettel mire a német telepések megérkeztek.⁵ Számukat tekintve is kevesebben lehettek, mint az őslakosság, hiszen településük még önálló nevet sem kapott. A már meglévő település mellé telepedtek le. Határozottan tanúsítja ezt a település szerkezete: Szalacs akkor ugyanis két részből állt, mindegyik külön plébániatemplommal rendelkezett. Az egyik rész Közép-Szolnok megyéhez, a másik pedig Biharhoz tartozott. A ketősség csak a 15. század elején szűnt meg.⁶

A német lakosság folyamatosan beolvadt a magyar környezetbe. Elmagyarosodásukat jól megvilágítja a település vezetőségének 1359-ből

fennmaradt névsora, melyben a magyarság már határozott többségben van: Andreas f. Benech, Bornou, Gal-Zegen, Nyerges, Blasius f. Petyh, Blasius f. Wechy, Petrus f. Thyvan; bizonytalan eredetűek Bochor, Stephanus f. Thomae, Johannes et Gregorius f. Thomae, Petrus f. Hernye, Dominicus f. Jacobi elnevezések.⁷ Az elmagyarosodás folyamatát meggyorsíthatta az is, hogy a tatárjárásban (1241–42) megritkult németsegnak nem volt utánpótlása. A 15. század óta fennmaradt névsorok már teljesen magyarnak mutatják a lakosságot: 1408 – Kazdag; 1436 – Badolo, Vilas; 1467 – Blassy, Boros, Polgar; 1492 – Kalmar, Zalachy; 1501 – Kagya, Keresztel, Lwkachy, Zabo; 1569 – Ałcz, Azalos, Albert, Bako, Balo, Balassy, Balog, Balyaky, Bard, Bartta, Baratt, Batya, Baebelj, Baratho, Barla, Barson, Bathory, Birs, Byro, Bodo, Boros, Bojtos, Bodonos, Bwdj, Bws, Bod, Bordás, Cjatho, Chjzar, Cekez, Demyen, Dobo, Eros, Farkas, Fazakas, Fekethe, Feny, Fodor, Foris, Fewthos, Gal, Gaspar, Gyrothy, Georg, Gywrko, Haydw, Hegedeos, Hegedeol, Hölgy, Kadj, Kalmar, Kanisa, Kanthor, Kanehal, Katho, Kadas, Kagja, Karachion, Kardos, Kaprosy, Katona, Kerek-gyartho, Kerestel, Kerek, Kelfaj, Kys, Kysbaljnth, Kiralj, Konya, Kozoros, Kowach, Konth, Kulchiar, Kun, Lako, Leka, Leki, Lowas, Mark, Martha, Marthj, Madaraz, Mester, Mese, Mezeo, Molnar, Nagy, Nagyisthwan, Orban, Oswald, Eordeog, Pap, Pachalj, Pell, Pethe, Petry, Rostas, Sandor, Symon, Synay, Sypos, Sos, Sohomnay, Somogj, Seoteth, Zabo, Zakolj, Zantho, Szakmary, Zeb, Zeremy, Szegedi, Zilagy, Zekelj, Zeoke, Zeocz, Tar, Toldj, Twzös, Wadaz, Warga, Was, Weres, Werreos, Wedj, Wjrag, Wjnche. Bizonytalan eredetűek a következők: 1408 – Sutor; 1569 – Bwna, Barasso, Bwchka, Barycha, Faber, Litteratus (Blasius, Michael, Stephanus), Moldva, Olah, Patchor, Radich, Soldar, Sico, Tott, Török.⁸

A határnevekben is maradt halvány nyoma a német elnevezéseknek, mely igen fontos bizonyíték a német lakosságra nézve. Ezek a határnevek az 1397-ből fennmaradt Hentzkuthafew fons és a Hercygh terra⁹

Más német településeket is találunk a környéken; Ottomány és az elpusztult Hercygh. Hercygh első telepesei a szalacsi németek után, de még a tatárjárás előtt kerülhettek ide, talán éppen Szalacsról. A tatárjárás idején elvesztette lakosságát, és pusztaként beolvadt Szalacs határába.¹⁰ 1397-ben tűnik fel, mint vitás terület Szalacs és Margitta között, s minden bizonnyal azonos az 1215-ben említett Hertueg birtokával. Nevével 1422-ben találkozunk utoljára, amikor Zsigmond király a margittai uradalomban lakatlan birtokként a Csákyaknak adományozza.¹¹ Annyit tudunk még róla, hogy egyházát Szent Mihály tiszteletére emelték.¹²

Jegyzetek:

¹ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest. 1940. 53.

² Források, legendák, intelmek. Populart füzetek. 6–7. 100–101.

³ Jakó i.m. 53–54.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Jakó i.m. 344.

⁸ Uo. 345.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 54.

¹¹ Uo. 257.

¹² Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad. 1883–1884. III. 307.

A sókereskedelem

Szalacs életében fontos szerepet játszott a középkorban a só, amint az a település szláv elnevezéséből is látszik (sólerakodóhely). Az észak-erdélyi sókereskedelem egyik csomópontja volt Szalacs.

A só a középkor csaknem egyetlen általánosan használt ételízesítője és tartósítószer. Nélkülözhetetlensége miatt egyike a legfontosabb kereskedelmi árucikkeknek. Fontosságát bizonyítja, hogy pénz helyett fizetési eszközként is használták a sókockákat.

Magyarországot a középkori erdélyi sóbányák (Torda, Dés, Kolozs, Vízakna) látták el sóval. A bányák művelői között a magyarok mellett idegen telepeseket is találunk, akik általában önkormányzatot és kiváltságokat kaptak. Például, a sóvágók évente néhány napig a saját hasznukra vághatták a sót, melyet aztán szabadon értékesíthettek.

A legtöbb sóbánya királyi tulajdonban volt, ami a sókereskedelem révén nagy bevételi forrást jelentett az egész középkorban. Elég erre egyetlen példát felhoznunk: III. Béla uralkodása idején (1172–1196) a király jövedelmeinek 6,6 százaléka származott a sóból.¹ Ebből is látszik, hogy az uralkodó érdeke volt, hogy Magyarországon külföldi sót ne fogyasszanak, ezért biztosítania kellett az egész ország királyi sóval való ellátását, ami nem volt könnyű feladat, hiszen az ország keleti részéről a nyugati határig

kellett a só szállítását megszervezni. E feladat megoldására két módszert alkalmaztak az Árpád-korban; királyi lerakatokat hoztak létre, illetve egyházi testületeknek utaltak ki sót, akik azt a bányákban vagy a sólerakatokban átvették, majd terjesztették.

Ilyen királyi sólerakat működött Szalacson is. Ennek szerepe az erdélyi sóbányákból érkező só elraktározása, majd elosztása volt. A só a Meszesikapun át érkezett társzekereken sókockák formájában, majd innen tovább vitték Szolnok irányába.

Nem tudjuk pontosan ki és mikor létesített itt sólerakatot, de az biztos, hogy 1217-ben már működött, mert II. András a Szentföldre vezetett kereszties hadjárata idején a szalacsi sóközpont jövedelméből utalt ki 500 Márkát a Johannita-rend (egyházi lovagrend, amely a 11. század végén alakult Jeruzsálemben a zarándokok befogadására, ápolására, de később a kereszties hadjáratokban fegyveres szolgálatot is teljesített a szent helyek védelmében) számára. Így akarta a király megjutalmazni a Szentföld útjain őt szívélyesen fogadó johannitákat a mohamedánokkal szembeni derekas helytállásukért.

A szalacsi sólerakat gazdasági jelentőségét bizonyítják azok az adatok, melyek a jövedelméből kiutalt adományokra vonatkoznak. Leginkább egyházak részére tett egyszeri adományról vagy évenkénti járadékról van szó. Ezek az adatok sejtetni engedik azt is, hogy az itteni lerakat nem csekély kereskedelmi forgalmat bonyolított le, s jelentős hasznot hozott a kincstárnak, legalábbis a 13. század első feléig. A már említett 1217-es adomány mellett II. András a szalacsi sóközpont jövedelméből kiutalt még 1217-ben kétszer 100 márkát a johanniták kraki vára (Szíria) számára, 1232-ben a bakonybéli apátságnak évi 30 márkát, 1233-ban a tihanyi apátságnak a szalacsi sóváltók által adandó ezer sókockát (zuanus), 1236 előtt pedig a pilisi ciszterci apátságnak 100 márkát, V. István pedig 1264 körül egy velencei kersekedőnek 75 márka értékű sót.²

Az adományozások nagyrészt II. András uralkodása (1205–1235) idején történtek. Ez nem véletlen, hiszen ő arról volt híres, hogy hatalmas birtokokat, sokszor egész vármegyéket is eladományozott, hogy megnyerje a nagyurak bizalmát. Bérbe adta a királyi jövedelmeket is (pl. pénzverő kamarák, sókamarák), így a királyi birtokok népeinek nyílt ellenállásába ütközött. Szalacs kiváltságos lakói is félhettek attól, hogy a király eladományozza Szalacsot, mint királyi birtokot valamelyik földesúrnak és akkor földesúri joghatóság alá kerülve, elveszthetik kiváltságaikat.

A király bőkezű adományaiból világi és egyházi főurak egyaránt

részesedtek. Az egyház egyre nagyobb szerephez jutott a sókereskedelemben: a csekély számú királyi sólerakatot az egyházi testületek segítették az országos sóellátásban, oly módon, hogy a sótelepeken nagy mennyiségben felvásárolták a sót, s azt viszonteladóként kereskedelmi forgalomba hozták, és emellett még a királytól adományul nyert évi sójárdékukat is szabadon forgalmazhatták. A só az országnak csak néhány helyén kitermelt tömegszükségleti cikk lévén, kellő elosztás mellett, kockázattal alig járó, s nem jelentéktelen hasznot hozó kereskedelmi árucikk volt. Ezért igyekszik a királyi hatalom kezében tartani, irányítani a királyi só nagybani forgalmát. Ennek ellenére a 13. század elejére az egyház számos kiváltsághoz jut e téren. A királyi lerakatok mellett szinte kizárólag saját kezébe összpontosította a belföldi sóelosztást.³ Igaz, hogy rendelkezésére is állt a szükséges munkaerő és anyagi felszerelés.

II. András uralkodása hozott fordulatot e téren. Ő 1222-ben a nemesek nyomására egy aranypecséttel ellátott oklevelet (Aranybulla) bocsátott ki, melyben megerősítette és kibővítette az elégedetlen nemesi csoportok kiváltságait. Ez az okmány abban a korban az alkotmány szerepét töltötte be. Ez az országos jelentőségű irat a sókereskedelem szabályozásával is foglalkozott. A 25. cikkelye a másik nagy királyi sóközponttal, Szegeddel együtt megemlíti Szalacsot is: „Sót az ország közepén ne tartsanak, hanem csak Szalacson és Szegeden és a végeken”.⁴ Ez a rendelkezés kedvezőtlen volt az egyházzal szemben, mert a nagy adományozások idején egyházi kezekbe került só-privilégiumokkal szemben a király érdekeit védte, hiszen mind Szalacson, mind Szegeden egy-egy régi királyi sóraktár létezett.⁵

Az Aranybulla sóra vonatkozó rendelkezései a gyakorlatban nem léptek életbe. A dekrétum megújított változatába már be sem kerül ez a cikkely. Időközben a pápa támogatásával az egyház képviselői kikényszerítik a királytól az ún. beregi egyezményt (1233), mely orvosolta az egyházi sérelmeket, kárpótlást nyújtott veszteségeikért és rögzítette kiváltságaikat is. Elsősorban a sókereskedelemben juttatta őket egyoldalú előnyökhöz. Az új szabályozás értelmében az egyházak végezheték a só elszállítását a királyi lerakatokból. Az egyháznál meghagyott szállítási vállalkozásnak a király is hasznát látta, ugyanis így mentesült a lerakatok és szállítási üzemek berendezésének és fenntartásának terhe alól.

A 14. század végén egyre több királyi sólerakat és sókamara (a só kitermelését, raktározását, forgalmazását biztosító hivatal) létesül az országban. Például I. (Nagy) Lajos király megszervezi a máramarosi sókamarát, mely Szatmáron és Várkonyban rendelkezett lerakatokkal. Ez az új sókamara

egyenletesebbé tette az ország sóellátását, de maga után vont a szalacsi sólerakat szerepének csökkenését is. A szalacsi sólerakat forgalmának csökkenéséhez bizonyára más tényezők is hozzájárultak, melyek a település fokozatos hanyatlásához vezettek. 1397-ben még működött itt a sólerakat,⁶ de már nem lehetett olyan szerepe az országos sókereskedelemben, mint az Árpád-kor utolsó harmadában. 1407-ben Luxemburgi Zsigmond (magyar király 1387 és 1437 között) Szalacsot a váradi káptalannak adományozta, s ezzel valószínűleg a sólerakat is megszűnt.

Jegyzetek:

¹ Paulinyi Oszkár: *A sóregálé kialakulása Magyarországon*. In: Századok. 1923–1924. 639.

² Györfly. i.m. 664.

³ Paulinyi i.m. 638–641.

⁴ Kumorovitz L. Bernát: *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei*. In: Tanulmányok Budapest múltjából. 18. Bp. 1971. 45.

⁵ *Magyarország története – Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. Heckenast Gusztáv. Bp. 1984. II. 1324.

⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest. 1890–1913. I. 599.

Szalacs marad – Szeged halad! – a városi fejlődés útján

„Azért semmi kétség benne, hogy Szalacs – bár eddig történetíróink figyelmén kívül maradt – egyike Árpádkori, mégpedig a tatárjárás előtti szabad királyi városainknak, s bár nem olyan szerencsés, mint Szatmár-Németi, hogy szabadalomlevelét felmutathatná, de minthogy kiváltságai ismételt és párhuzamosan említették: tehát ugyanazok is valának”¹ – írja a 19. század végén a neves egyháztörténész, Bunyitay Vince.

Aki ma ellátogat Szalacsra, nehezen hiszi el, hogy Szalacs egykor szabad királyi város volt. Azt hiszem azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy az Árpádkorban valóban fejlett, környezetéből kiemelkedő település volt Szalacs, de Bunyitay kijelentését egy kicsit árnyaltabban kell értelmezni.

A rendelkezésünkre álló elszórt, néha csak utalásszerű adatokból ma már elég nehéz összerakni a település középkori történetét. Sokat változtatna a helyzeten, ha fennmaradt volna például a telepések kiváltságait tartalmazó oklevél, de mivel ez eddig nem került elő, csak a dési és a szatmári telepések már említett kiváltságleveléből vonhatunk le következtetéseket

Szalacsra nézve. Segítséget nyújthat még a vele egykorú, hasonló gazdasági szereppel bíró településekkel történő összehasonlítás. Itt elsősorban a marosi sóút végpontján fekvő Szegedre gondolunk.

Az előbbi fejezetekből kiderül, hogy két fontos gazdasági tényező volt Szalacs életében, melyek megteremthették a felemelkedés lehetőségét:

- a német hospesek és kiváltságaik,
- az erre vivő sókereskedelmi útvonal és a királyi sólerakat.

A szalacsi német telepések kiváltságait pontosan nem ismerjük, de a szatmári és dési vendégek kiváltságaihoz hasonlíthatnak, hiszen IV. Béla a szalacsi és szatmári telepések kiváltságait adta a désieknak a már említett oklevélben. Ezek pedig a következők voltak:²

- a település szabadon választhatta papját és bíróját (falunagy),
- csak a király, vagy a királyi tárnokmester (udvari főméltóság, aki a királyi birtokok jövedelmeit kezelte és később a királyi városok peres ügyeiben ítélkezett) törvénykezhetett felettük, tehát jogilag nem a vármegyében illetékes ispán fennhatósága alá tartoztak,
- e jogokért cserében a településnek hadviselési kötelezettsége volt (a bíró fegyveresen, négy íjjással kellett résztvegyen a király hadjárataiban),
- a másik kötelezettség a király és kíséretének ellátása, elszállásolása volt.

Ez utóbbi kötelezettséget pénzbeli adó formájában is beszedhette a király évente egy alkalommal, akkor is, ha nem fordult meg az adott településen. Királyaink és országos főméltóságaink közül többen is igénybe vették a szalacsiak vendégszeretetét. Ezt onnan tudjuk, hogy itt-tartózkodásuk idején peres ügyekben ítélkeztek és különböző okleveleket bocsátottak ki.³ Árpád-házi királyaink közül IV. Béla király fia, a későbbi V. István járt Szalacson 1261-ben még királyi herceggént. Éppen abban az évben, amikor az ország keleti részeinek ura lett. Trónigényeinek elismertetéséért több alkalommal fegyveresen szembekerül apjával, de csak apja halála után sikerül elfoglalnia a trónt. Királyként 1270–1272 között uralkodott. Fia és egyben utóda, IV. (Kun) László (1272–1290) is járt Szalacson 1281-ben.

Az Anjou királyi ház tagjai közül Károly Róbert (1301–1342) 1318-ban adott itt ki oklevelet.

Az országos főméltóságok közül 1297-ben Roland, 1324-ben pedig Druget Fülöp nádor (a király után a legmagasabb méltóság) bonyolított le Szalacson jogszolgáltatási tevékenységet.

Ha a szatmári telepések kiváltságait megvizsgáljuk, feltételezhetjük, hogy a szalacsiak is részesültek egyes földesúri jogokban. Erre okleveles

utalásaink is vannak: valószínűleg bírták a helybeli vámot, legalábbis egy ideig, ugyanis III. István 1169 és 1193 között Szalacs vámját Szatmáréval együtt a szentjobbi apátságnak adományozta.⁴ Birtokukban volt még Pacal nevű helység közelében bizonyos Pagony erdő (Pagun silva), melyért a város bírása esküdt polgárai 1359-ben szavukat emelték.⁵ A kisebb királyi haszonvételek közül a malomtartás jogát is élvezhették, ezt onnan tudjuk, hogy IV. László kunjai Pece-Szölösön időzvéen felgyújtották a Hévjón Szalacs malmát.⁶

A település kiváltságai és a sókereskedelem szoros összefüggésben vannak egymással. Már említettük, hogy III. Béla idején a király jövedelmeinek 6,6 százalékát tette ki a sóból származó haszon. Nyilvánvaló, hogy a királyság a sótermelő és forgalmazó munkaerőt kiváltságok adományozásával igyekezett központjaiba csalogatni. Ezek a települések pedig mindent megtettek, hogy minél magasabb fokú önállóságot, belső önkormányzatot nyerjenek. Így történt ez például, Szeged esetében is;⁷ a fokozatosan elnyert kiváltságok Szeged várossá válását eredményezték. Szeged hospesei 1247-ben kapják meg Buda és Székesfehérvár kiváltságait. Az 1260–80 között épült királyi vár újabb lökést adott a városi fejlődéshez. A szegedi hospesek által nyert székesfehérvári városi jog különben a leggyakrabban emlegetett kiváltság a középkori magyar városok esetében. Ebből a hospesjogból alakul ki a 13–14. század fordulóján a városi jog. Ez lesz majd a szabad királyi városok kiváltságainak jogi alapja is.

Ha megvizsgáljuk a középkori magyar városok fejlődésének körülményeit, láthatjuk, hogy jórészt Szalacson is megvoltak azok a feltételek, melyek elindíthatták a városi fejlődés útján. A természeti körülmények között Szalacs esetében is ott találjuk a védelmet nyújtó mocsarat (akár Székesfehérvár vagy Szeged esetében), a megtelepedésre alkalmas feltételeket. Kereskedelmi út halad át rajta, ezt keresztezte az ősi hadiút.⁸ Sólérakat működött itt, hospesei kiváltságokat szereztek, ezáltal némi önkormányzatra tettek szert. Valószínűleg a sókereskedelem kapcsán kialakult itt egy iparos, kereskedőréteg is. A társzekerek, melyek a sót ideszállították, minden bizonnyal nem tértek vissza üresen. Vihettek magukkal például mezőgazdasági termékeket (bor, gabona, állat), melyek igen nagy keresletnek örvendtek a bányavidéken. Léteznie kellett egy, a sókereskedelmet lebonyolító adminisztrációs rétegnek is. Valószínűleg vásártartási joggal is bírt a település. Árumeállító joga is volt, ami azt jelentette, hogy a rajta vagy mellette áthaladó idegen kereskedőket arra kényszeríthették, hogy ott megálljanak, áruikat kirakják és eladásra kínálják. Ez megkönnyítette az

áruceserét és növelte a település bevételeit, emellett pedig bőséges árukinálatot biztosított a település számára. Nem tudjuk, hogy Szalacs mikor és kitől nyerte az árumegeállító jogot, de azt igen, hogy 1332-ben elvesztette; a király Nyírbátornak adta.⁹

A település korábbi jelentőségét bizonyítják a király által a sójövedelemről tett adományok is, vagy az a tény, hogy III. István Szalacs vámját a szentjobbi apátságnak adományozta.

Mindezt összevetve joggal állíthatjuk, hogy Szalacs Szegedhez, Székesfehérvárhoz hasonlóan elindult a városi fejlődés útján. Igazi – s ahogy Bunyitay írja –, szabad királyi várossá azonban nem fejlődhetett, már csak azért sem, mert mire ez a településtípus kikristályosodik, amikor e városok lakói nagyfokú önkormányzatra tesznek szert (Szeged önkormányzatáról például 1368-ban történik említés először), városfalat emelnek maguk köré, Szalacs már megindult a „visszafejlődés” útján, s olyan települések emelkednek ki körülötte, mint például Debrecen, amely földesúri város léte a 14. század elején túlszárnyalta a királyi sóközpontot.¹⁰ Igaz ugyan, hogy 1318-ban Dózsa nádor még Szalacson tartja öt vármegye közgyűlését, s egyben törvényszékét is, de a település egyre veszít jelentőségéből. Az 1332-es pápai tizedjegyzékből ítélve már csak egy jó mezővárosi szintet üt meg. A városi fejlődés szempontjából oly fontos árumegeállítási jogát is elveszíti.

Felvetődik a kérdés, hogy mi volt az oka a hanyatlásnak? Több oka lehetett. Nyilván közrejátszottak a hanyatlásban a sókereskedelemben beállt változások, melyek kapcsán a királyi lerakat egyre veszített jelentőségéből. A legfontosabb ok talán maga a tatárjárás. 1241-ben a tatárok elpusztították a települést, s igen sok lakóját megölték.¹¹ Ezt követően újból feléled, de már nem tudja visszanyerni korábbi pozícióit. A tatárjárásban megritkult németységnek sincs utánpótlása. Időközben gazdát is cserél; 1284-ben királynéi városnak mondják, így valószínűleg ezt kell érteni azon Zolosim alatt, melyet a pápa 1264-ben visszaadott István ifjú királlyal a királynénak.

Szalacs igazi várossá való fejlődésének útja végképp lezárul, amikor Mária királynő, Luxemburgi Zsigmond felesége cserébe adja Gerebenchi Zemere szőrényi bán özvegyének, s Miklós és Mihály nevű fiainak. Zsigmond 1396-ban be is iktatja őket az új birtokba, de azok meghalnak hamarosan. Örökösük nem lévén, a birtok visszazárul a koronára. Így, 1407-ben Zsigmond király a váradi káptalannak (a püspök mellett működő tanácsadó testület, melynek tagjai a kanonokok voltak) adományozza tartozékaival (száz telek, Kupócz pusztá) együtt. Egy ottani miscalapítvány

céljaira tette Zsigmond ezt az adományt. Ma is vitatott, hogy a felesége, Mária királyné emlékére tette-e vagy nem Zsigmond ezt a misعالapítványt. Számunkra az a fontos, hogy Szalacs magánföldesúri joghatóság alá került, s a bizonyos különállást biztosító önkormányzata is megszűnt.¹²

Ezzel a városi fejlődés útja végleg lezárult.

Jegyzetek:

¹ Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad. 1883–1884. III. 300.*

² Uo. III. 301.

³ Györffy i.m. 664.

⁴ Uo.

⁵ Bunyitay i.m. 301.

⁶ *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad.* Szerk. Borovszky Samu. Budapest. é.n.

⁷ Kristó Gyula: *Szeged története a kezdetektől 1686-ig.* Szeged . 1983. 333.

⁸ Györffy i.m. 582.

⁹ Uo. 664.

¹⁰ Uo. 582.

¹¹ Uo. 664.

¹² Jakó i.m. 344.

A TELEPÜLÉS AZ ÚJKORBAN

A reformációtól a török uralom alóli felszabadulásig

1407-től kezdődően a reformáció elterjedéséig Szalacs a váradi székeskáptalan birtokában állt. 1520-ban a vámhelyek között sorolják fel a települést, vámját is a káptalan bírja. A felsorolásban „oppidum Zalach”-ként szerepel.¹ Az oppidum latin kifejezés mezővárost jelent, és egy olyan településtípusra vonatkozik, amely a 15. század második felében alakult ki általában falusi vásárhelyekből. Lakói jogilag jobbágyok maradnak ugyan, földesuruknak tartoznak a rendes szolgáltatásokkal, de terheiket már jórészt pénzre válthatják, belső ügyeiket saját vezetőik intézhetik és nagyobb gazdasági mozgásszabadsággal rendelkeznek.

A 16. század elején nagy változások történtek Magyarországon. Az 1526-os mohácsi vereség után megkezdődött az ország feldarabolódása: a nyugati rész osztrák, a középső török befolyás alá került, a keleti országrészen pedig 1571-re kialakult az önálló Erdélyi Fejedelemség, bizonytalan határokkal, a két nagyhatalom (török, osztrák) között egyensúlyozva.

Vallásilag is megoszlik az ország. Az 1517-ben megindult vallási, megújulási mozgalom, a reformáció hamar gyökeret ver Magyarországon is. Luther tanításai a nemesség és jobbágyosság körében egyaránt népszerűek lettek. Az anyanyelven tartott istentiszteletek, a középkori világban oly fontos pompa, ceremónia fokozatos elhagyása, az országra zúdult háborúk, melyekben Isten büntetését látták az igaz kereszténységtől való eltérés miatt, mind-mind segítették az új tanok terjedését. 1540 táján az Alföld jórésze már áttért a lutheránus vallásra. Az 1550-es évektől kezd megjelenni a Tiszántúlon a reformáció kálvini ága, melynek központja „a kálvinista Róma”, Debrecen lesz. 1552 decemberében a kálvinisták Beregszászon tartottak zsinatot, melyen elfogadták az első helvét hitvallást, (a református egyház alapvető hittételeinek írásos foglalata), és a hitújítók véstesen közeledtek a váradi püspökség határaihoz. A bihari főispán, 1553-tól váradi püspök, Zabárdy Mátyás erőteljes fellépése egyelőre még távol tartja őket Váradtól.

Időközben az országos politikában is változások állnak be. 1540-ben meghal Szapolyai (Zápolya) János, a keleti országrész ura, aki még két évvel azelőtt a váradi békében elfogadta, hogy halála után az osztrák Habsburgok örököljék a magyar trónt. Fia (János Zsigmond) születése után felmondta az egyezséget és kiskorú fiát teszi meg örökösül. Helyette a hatal-

mat a váradi barát, Fráter György, majd az ifjú trónörökös édesanyja, Izabella királyné gyakorolja. Izabella 1551-ben fia nevében lemond a koronáról Habsburg Ferdinánd javára és Lengyelországba távozik. 1556-ban az erdélyi rendek visszahívják Izabellát és a gyerek János Zsigmondot. Egy hónappal előtte meghal a harcias szellemű váradi püspök, Zabárdy Mátyás. Ezzel megpecsételődött a váradi püspökség és káptalan sorsa is. A vezető egyházi körök tudták mire számíthatnak. Izabella első erdélyi megjelenésekor már történtek lépések az egyházi javak lefoglalására. Fráter György ekkor még megvédte Váradot az erdélyi püspökség sorsától. Most, mikor az újonnan kinevezett váradi püspök, Forgách Ferenc, még távol van Váradtól, Varkoch Tamás már sietve közeledik az erdélyi hadak élén, hogy Váradot, s vele együtt Bihart Izabella számára biztosítsa. (Varkoch Tamás, az egykori egri, majd váradi főkapitány, kezdetben Ferdinánd híve volt, de később átpártolt Izabellához.) A váradi vár most nem volt hajlandó megnyitni kapuit egykori kapitánya előtt, így Varkoch Tamás ostrom alá fogja. Csak 1557 tavaszán tudta megadásra kényszeríteni a magára maradt helyőrséget. A vár bevétele után Varkoch Tamás az egyházi kincseket összeíratta, s a püspökség javait az államkincstár számára lefoglalta, mivel az nem volt hajlandó letenni Izabellának a hűségesküt. A káptalan tagjai szétszéledtek, két hónap múlva a Ferdinándnak hódoló országrészben említik őket. Valószínűleg ők sem voltak hajlandók felesküdni Izabella hűségére, s így az ő javaik is az államkincstár kezelésébe mentek át. A volt egyházi birtokok most a váradi várnagytól függtek, vagy fejedelmi adományozásból világi birtokosok kezére kerültek.

Ilyen körülmények között került Szalacs is a Varkoch család birtokába 1557-ben. Az 1836. évi Egyházi névtár szerint 1549 táján is voltak már követői Szalacson az új hitnek², de most, hogy az új földesúr református, az egész falu áttért erre a hitre, „akié a föld, azé a vallás” elv értelmében.

A sziléziai származású Varkoch család Szapolyai István nejével, Hedvig tescheni hercegnővel érkezett Magyarországra. Magyar nemességet kapva nevüket is megváltoztatták (Varkuchból Varkoch, Varkóczy).³ Varkoch Tamás a magyar nemességet szerzett Kristófnak az unokája volt. Nagy szerepet játszott a bihari reformációban. Hamar Izabella bizalmába férkőzött, annyira, hogy az alsó-magyarországiak az ő kezébe is leteheték az Izabella iránti hűségesküt. Több birtokot is szerez Bihar megyében. Az 1552-es *dicalis conscriptio* tanúsága szerint Varkoch Tamásnak a következő helységekben voltak birtokai: Albis, Csatár, Csokaly, Diószeg, Jankafalva, Kolt, Monospetri, Ottomány, Sámson, Sárffő, Semjén, Székelyhíd, Tulogd,

Vámospércs. E tizenégy faluban összesen 108 portát birtokolt. Ehhez adódtak még az Izabellától kapott volt egyházi birtokok is, mint például Szalacs. Varkoch Tamás 1566 táján halt meg. Nem tudjuk pontosan meddig marad a település még a család birtokában, annyit tudunk csak, hogy a család egyik tagja 1599-ben, illetve 1604-ben még birtokolta Szalacsot.⁴ A bihari birtokos nemesség nagyrésze falvaikkal együtt kipusztult a 16–17. század küzdelmei során, köztük a Varkochok is.

Az 1552-es adóösszeírás (*dicalis conscriptio*) Szalacsra nézve is fontos információkkal szolgál. Ez, az országgyűlés által a védelem céljaira megszavazott, minden jobbágytelek által fizetendő három forint adó kivetése céljából készült. Ebből tudjuk, hogy Szalacson ekkor száz telket írtak össze, amely megközelítőleg 2160 lakost jelentett.⁵

A 16. század közepéről maradt még egy dézsmajegyzék is Szalacsra vonatkozóan, mely az egyházi tized behajtásáról fennmaradt kimutatásokat tárja elénk. A dézsmajegyzék Szalacsot Margittával együtt említi, mindkettőt oppidumként. Adatai sajnos csak a szőlőművelésre vonatkoznak, ezért statisztikai elemzése hiányos eredményekhez vezethet, általános jellegű következtetéseket vonhatunk csak le az adatokból. Szalacson 259, Margittán 145 jobbágygazdasággal találkozunk.⁶ Ez a viszonylag nagy szám a szőlőművelőkre vonatkozik, a búzatermesztők számát nem ismerjük. A szőlőtermelők között nagy valószínűséggel idegeneket is találunk. A jobbágság négy rétegét vette számba a jegyzék: zsellérek, pauperek, féltelkesek és gazdagparaszrok. Az első két csoport a gyakorlatilag tönkrement, illetve elszegényedő jobbágyokat jelöli. A féltelkes jobbágy közepes anyagi szinten élt, esetleg már az árutermelésben is részt vett, míg a gazdagparaszt a bor, állat és gabona árutermelést kézben tartó jómódú paraszt, akiből Szalacson a jegyzék szerint nem volt egy sem.⁷ A zsellérek vannak túlnyomó többségben, megközelítőleg 89 százalékot képviselnek. Őket követik a pauperek 9 százalékkal, majd a féltelkesek következnek 2 százalékkal. Ha megvizsgáljuk a környező települések szőlőművelésre vonatkozó adatait, kiderül, hogy 720 bortermelő gazdaságra kb. 90 hold szőlő esik. Ez arra enged következtetni, hogy igen rossz termésű borév volt az 1569-es esztendő, s jórészt ennek hatását kell látnunk a szőlőművelő zsellérség tömegében.⁸ E zsellérek között lehettek olyanok is, akik önként mondtak le a jobbágytelek használatáról. Ezek az emberek – kereskedők, tőzsérek, iparosok – már éppen kilépőben voltak a jobbágsorból. Elterjedt volt ez a jelenség a partiumbeli mezővárosokban.⁹

Ezeket az adatokat egészíti ki a szilágycsehi uradalom 1569-es urbáriu-

ma. Az urbárium egy olyan iratot jelent, melyben egy földesúri birtokhoz tartozó jobbágyok szolgáltatásai, kötelezettségei vannak rögzítve. Történelmi szempontból nagyon értékesek ezek az iratok, hiszen számos információt nyújtanak egy birtok, adott esetben egy település életéről, társadalmi összetételéről.

Ebből az urbáriumból kiderül, hogy Bihar és Szatmár megyékből 22 falu tartozik a szilágycsehi uradalomhoz. Közülük Szalacs és Margitta fizeti a legnagyobb cenzust (a jobbágy által fizetett pénzbeli járadék). Szalacsról 178 egész telkes jobbágy és 15, házzal bíró zsellér tartozik az uradalomhoz. Ők 135 forintot fizetnek évente egy összegben a telkek (sessio) alapján. Az ajándékok közül karácsonyra minden jobbágytelek 1–1 baromfít, 1–1 kenyeret, a falu pedig egy ökröt tartozik adni. Kilencedet nem fizettek, csak dézsmát búzából, zabból és árpából. A robotszolgáltatásokat pénzen váltották meg, viszonylag alacsony összegben, akár csak a kocsmáltatás kötelességét, valószínűleg azért, mert a földesúrnak nem volt Szalacs környékén saját használatban lévő földje, melynek megművelésekor igénybe vehette volna a szalacsi jobbágyok robotmunkáját.

Az urbáriumból még kiderül, hogy a szalacsi malmot Thelegdy Miklós bírja, akinek még egy halastava is van itt.

Amint ebből a két adójegyzékből is látszik, a 16.-század második felében Szalacson több birtokos is volt. Ezen adatokból még mindig nem kapunk egy összképet a társadalmi rétegződésről, hiszen ezek csupán részadatok; amíg a szőlődézmánál alig találunk még féltelkes jobbágyot is, addig az urbáriumban az egésztelkes jobbágyok dominálnak. Kicsit többetmondóak ezek az adatok a népesség számára vonatkozólag, főleg, ha az időrendben ezután következő, rendelkezésünkre álló, 1692-es adóösszeírással vetjük össze, amely összesen 11 jobbágytelekről beszél. Ez a hatalmas méretű pusztulás 16–17. századi harcokkal, török pusztításokkal hozható összefüggésbe.

1552-ben volt a törököknek az a hadjárata, melynek során a legnagyobb területi veszteségek érték Magyarországot. E hadjárat következménye, hogy a Tiszántúl, s Bihar vármegye egy része is hamarosan behódolt a törököknek. 1554–55 folyamán a vármegye nyugati, síksági területein már 43 község került török megszállás alá. A hódoltatási törekvések elérték hamarosan Szalacsot is. Szalacs akkor még a Varkoch család birtokában volt, mikor 1583-ban „...a szolnoki és jenei bégek vezetése alatt tekintélyes számú török haderő ...Szalacsot feldúlta, [több faluval együtt] marhájukat elhajtotta, s négyzánegyven embert tett rabba”.¹¹ 1598-ban Várad még ellenáll az

ostromnak, csak 1660-ban esik el, melynek következtében az egész vármegye török uralom alá kerül.

Bihar vármegye sorsát a török háborúk mellett az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország között a megye birtoklásáért folytatott küzdelmek is nehezítették. A 17. században nagyobb részét az erdélyi fejedelmek voltak a vármegye urai egészen a török hódoltság megszűnéséig. Az 1685–86-os téli és tavaszi hadjáratban a Tiszántúl nagyrésze már felszabadul a török uralom alól az osztrák császári csapatok jóvoltából. Szentjóbbról is a császári hadak birtokába került, ezzel az északi területeken megszűnt a török uralom. E felszabadító háborúk az utolsó nagy pusztítást zúdították a megmaradt lakosságra. Számos település éppen ekkor néptelenedik el. 1692. június 6-án Várad a császáriak kezébe kerül. Ez a török hódoltság végét jelentette. A császári hatalom a felszabadított területeket új szerzeményeknek tekintette, és a magyar kormányzati szervek kizárásával szervezte meg a gazdasági, polgári igazgatásukat. Az új szerzeményeken kamarai hivatalokat létesítettek, melyeknek fontos kötelességévé tették, a jövedelmek beszedésén kívül, hogy a körzetükbe tartozó községekről, birtokokról pontos leírást készítsenek, feltüntetve a falvak birtokosait, lakosait, gazdasági helyzetüket. E leírások alapján kívánja megállapítani a kamara a török kiűzése után viselendő terheket. Ez az 1692-es összeírás számos értékes adatot szolgáltat a felszabadulás utáni helyzet felmérésére.

Az 1552-es adatokkal összehasonlítva, kiderül – Mezősi Károly szerint –, hogy Bihar megye lakosságának csak 4,4 százaléka élte túl a török hódoltságot. Az első járásban, az Érmelléken, ahová Szalacs is tartozik, 17 lakatlan és 13 lakott települést írtak össze, s még így is ez volt Bihar megye leginkább lakott területe.¹² De csak az 1692-es összeírásra nem szabad alapozni, mert súlyos tévedésekhez vezet. A hiányos összeírást a következők igazolják: a közismerten csak a módos gazdákra kiterjedő 1715-ös és 1720-as országos adóösszeírás is kétszer, illetve háromszor annyi háztartást tüntet fel, mint az 1692. évi. Azonkívül az is figyelemre méltó, hogy az 1692-ben lakatlannak mondott községek jelentős háztartásszámmal szerepelnek, ugyanakkor nincs megemlítve az összeírásban, hogy újonnan települt helységek lennének. (Berettyóújfalu története, 144–145. old., Berettyóújfalu, 1981.)

A császári küldöttek Szalacson 11 háztartást találtak. A földeket telkekre osztották fel; Szalacson 9 egész telek volt. A jószágállomány hat ökörből, egy tehénből, egy borjúból, egy disznóból és hét méhesből állt. Lovat nem találtak. Az állatok takarmányozására hét szekér széna állt rendelkezésükre.

Az összeírás említést tesz még 33 köből őszi vetésről, a föld többi része bizonyára parlagon maradt. Csak kisebb, rejtett területeket műveltek meg, annyit termelve, hogy ne haljanak éhen. A rendelkezésükre álló eléggé szegényes jószágállománnyal az elvadult, nehezen szántható földeket sem volt könnyű újra megmunkálás alá fogni. Az összeírás szerint jóminőségű szőlők (promontoria bona) is voltak Szalacson, ezek nagyságát azonban nem jelzik, lehet, hogy elpusztultak, vagy megműveletlenek voltak.

A népesség számára vonatkozóan, ha a háztartások számát besorozzuk hattal,¹³ megkapjuk a lélekszámot. Szalacs esetében ez mindössze 66 lakost jelent. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy az összeírásakor minden bizonnyal akadtak olyanok is, akik túléltek ugyan a törökök pusztításait, de még nem mertek visszatérni rejtkehelyeikről.

A lakosság etnikai összetételére az összeírt nevek utalnak, melyek azt mutatják, hogy a lakosság nagyrésze magyar volt. Hasonló nevekkal találkozunk már korábbi összeírásokban is, ami arra utalhat, hogy a lakoságnak megmaradt egy állandó rétege is. A felsorolt nevek a következők: Stephanus Varga, Andreas Csato, Andreas Szucz, Andreas Karsa, Andreas Albért, Franciscus Szelyei, Stephanus Szipos, Petrus Kun, Michael Szallai, Andreas Vass, és a helység protestáns prédikátora, Petrus Belim.

Birtokosként a megye egyik legnagyobb birtokosa, Csáky István van feltüntetve, de Wesselényi Pál is bírt itt némi birtokrészsel.¹⁴

A török uralom alóli felszabadulás után Lipót császár elrendelte, hogy szervezzék újjá a váradi püspökséget, mely visszakarta mindazokat a birtokokat, melyeket a török hódoltság előtt is bírt, az 1552-es összeírás alapján. Ennek értelmében Szalacs is visszakerül a káptalan tulajdonába.

Jegyzetek:

¹ Iványi Béla, Dr.: *Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban*. in: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. XII., 1905. Bp. 88.

² Borbély Gábor: *A hajdani Szalacs*. in Bihari Napló. Nagyvárad. 1996. jún. 1–2.

³ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest. 1865. XI. 64.

⁴ Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*. Bp. 1918. 148.

⁵ Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. Cluj-Napoca. 1979. II. 436.

⁶ N. Kiss István: *XVI. századi dézsmajegyzékek*. Bp. 1960. 416.

⁷ Uo. 7.

⁸ Uo. 415.

⁹ Erdély története. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1987. I. 483.

¹⁰ Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*. Buc. 1967. II. 222–230.

¹¹ Lukinich i.m. 178.

¹² Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején*. Budapest. 1943. 133–136.

¹³ Uo. 132.

¹⁴ Uo. 43.

Újra a káptalan birtokában

Az újjáépítés évei következtek. A település ismét benépesült; az elmenekültek visszatértek, művelés alá fogták az évekig parlagon hevert földeket. Az anyagi megerősödés jele, hogy 1694-ben már találunk egy szalacsi diákot (Sámuel Szalacsi) a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban.¹

A gazdasági újjáépítés mellett a szalacsi lakosok az országos politikai eseményekre is odafigyelnek. A II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc szabadságharc (1703–1711) idején meghallják a kurucok hívó szavát és önként állnak be a Habsburg-ellenes harcokba – „Istennel, a hazáért és szabadságért”. 1704-ben Bóné András kuruc ezredében 22 szalacsi katona harcolt,² Kerekes András seregében egy (név szerint Csatlós István), Kaszás Pál ezredében szintén találunk egy szalacsi katonát (Nagy Sigmond).³ Nem túl nagy számok ezek, de ha arra gondolunk, hogy jó tíz évvel azelőtt Szalacsnak mindössze 66 lakosát írták össze, akkor elég jelentősnek tűnik a szabadságharcban való részvétel. A szabadságharc elbukik ugyan, de a kurucszellem tovább él, ezt bizonyítják a féltve őrzött kuruckori fegyverek és Rákóczi-pénzek.

A szabadságharc bukása után Szalacs az osztrák birodalomban, káptalani birtokként éli tovább mindennapjait. Továbbra is a mezőgazdaság marad meghatározó a falu életében. Ezt tükrözik azok a 18. századi összeírások is, melyek a jobbágy-földesúr (káptalan) viszonyt vizsgálják, szabályozzák.

A török uralom alóli felszabadulás után, a 18. század közepére kezd csak a középkori társadalmi rend helyreállni, amikor is az állam saját kezébe veszi az úrbéri viszonyok irányítását.

A 18. századi Magyarország népességének több mint 80 százalékát a parasztság tette ki, melynek soraiban ott találjuk a viszonylag jómódú telkes jobbágyot, a hatökrös gazdát, a házas vagy házzal nem rendelkező zsellért. Ez azt jelenti, hogy az országban minden tíz ember közül nyolc jobbágy

volt, birtokjog, személyes jogok és politikai képviselet nélkül, a földesúr joghatósága alatt, akinek különféle szolgáltatásokkal tartozott. Házzal, szekérrel, vonómarhával, aprójószággal is rendelkezett. A földesúrtól telket kapott használatra, vagyis meghatározott területű szántóföldet és kaszálót. Ezt kiegészítették még a szőlők, kenderföldek, és a belsőségként számontartott veteményes kertek. A közhasználatú területek (legelők, erdők, vizek) biztosították az állattartáshoz nélkülözhetetlen legeltetést, itatást, valamint a nádlást, a tüzi- és épületfát. A királyi haszonvételek, mint a kocsmatartás, vámok, vásártartás általában földesúri jog volt, de jobbágyok is bérelhették.

A jobbágy a földesúri szolgáltatások mellett az egyháznak tizeddel, az államnak pedig adóval, adott esetben katonai szolgálattal is tartozott. Mindezek közül a jobbágy legsúlyosabb terhe a robot volt. A legnehezebb helyzetben a nyugat-magyarországi jobbágyok voltak, kiknek urai igyekeztek kihasználni az agrárpiacon új lehetőségeit. Arra törekedtek, hogy növeljék saját használatban levő, ún. majorsági földjeik területét. Ezeket a földeket a jobbágyok művelték meg a robotnapokon. A majorsági területek növekedésével a földesúrnak egyre több munkaerőre volt szüksége, ezért növelte az évi robotnapok számát, ami persze ellenkezést váltott ki a jobbágyból, melynek egyik formája a menekvés, elköltözés volt. A század elején számos parasztcsalád költözött át Nyugat-Északnyugat-Magyarországról a keleti, töröktől nemrég visszafoglalt területekre, ahol egy ideig több földre és kötetlenebb viszonyokra leltek, hiszen a munkaerő hiánya miatt ott a földesúr is kedvezőbb feltételeket biztosított számukra. Ezen jobbágyok közül kerülhettek ki az ún. taksás, szabados jobbágyok, akik egy kicsit jobb helyzetben voltak más jobbágyokhoz képest, mert szolgáltatásaik egy részét évi egy összegben kifizetett pénzüsszeggel (taxa) megválthatták és szabadon költözködhettek, tehát ők már nem voltak röghöz kötve.

Hasonló jogállású jobbágyok éltek Szalacson is. Nem tudjuk egész pontosan, hogy a már említett tótokról vagy más telepesekről van-e szó, vagy más okokból kifolyólag élveztek ezek a jobbágyok bizonyos fokú szabadságot. Annyit tudunk, hogy 1715-ben hetven taksás, szabados és hét zsellér, 1720-ban pedig két nemes és 73 jobbágy lakost írtak össze Szalacson.

Ezek a század elején kedvezményekben részesülő, szabad menetelű emberek a 40-es évektől egyre nehezebb kötelezettségekkel néztek szembe, főleg a munkaszolgáltatások terén, ami kapcsolatba hozható az egyházi és világi földesurak építkezéseivel, a háborús helyzettel (osztrák örökösödési háború), valamint az egyre terjedő majorsági gazdálkodással.⁴ Mindez számuk csökkenéséhez, társadalmi alásüllyedésükhöz vezetett. Ezt a folyama-

tot Mária Terézia (1740–1780) 1767-es úrbérrendezése zárja le, amely államilag szabályozza a jobbágy-földesúr viszonyt. A Habsburg felvilágosult abszolutista politika része volt ez a rendelet, mely által a bécsi udvar igyekezett gátat vetni a földesúri túlkapásoknak azért, hogy megvédje, sőt lehetőleg növelje a parasztok adófizető képességét és elősegítse áruteremelésüket. A rendelet meghatározta a jobbágytelek nagyságát, amely a föld minőségétől függően 16 és 40 hold között változott. A földesurak igyekeztek megakadályozni, vagy legalább késleltetni az urbárium gyakorlatba ültetését.

Szalacsra 1772-ben érkezett el a rendelet. Magát az urbáriumot egy kérdőív előzte meg, mely az 1770 előtti helyzetet méri fel. E két dokumentum⁵ értékes információkkal szolgál a 18. századi szalacsi jobbágyok életéről.

A kérdőívből kiderül, hogy tíz éve már van valamiféle urbárium a helységnek, a másik két káptalani birtok, Bagamér és Vasaddal együtt. Ebbe csak az ünnepi ajándékok nincsenek belefoglalva. Ezenkívül tartoznak még az uraság szalacsi szőlőjének megművelésére évenként hatvan kapást előállítani. Két év óta kötelezve vannak 36 köből búza, 30 köből zab, egy köből borsó határukban történő elvetésére, betakarítására, majd annak Váradra szállítására. Húsz év óta tíz öl fát kell vágjanak az értölgyi erdőből a helybeli urasági udvarnak, négy év óta pedig 18 ölt a vendégfogadónak. Ugyancsak az udvarnak kell vágni két év óta hat öl szénát. A szolgálat és adózásra vonatkozóan nem létezik Szalacs és földesura között semmilyen szerződés, ezeket a következő szokások szabják meg: „Ezelőtt 27 évvel – esztendő leforgása alatt csak 12 napon szolgáltak az marhás emberek marhával, a gyalog-szeresek meg gyalogszerben, és az egész helység a Taxát egy summában fizette 300 s néhány forintban – egész telek 2 Rfl., ami pedig abból ki nem telt a kaszálók után való taxafizetéssel pótoltatott ki. Ünnepi ajándékok is szokásban voltak. Ezelőtt 34 évvel bizonyos ki szabott számú szolgálatot nem tettünk hanem a mikor kívántatott Iglodi és Zemlényi pusztán tettünk szolgálatot, a taxa fizetés pedig egy summában történt”.⁶

A kérdőív a helység haszonvételeit is felsorolja, melyek a következők voltak:

- szántóföldek – melyeknek 2/3-a jó kövér föld, 1/3-a pedig közepes minőségű, a harmadik fordulóban tiszta és kétszeres búzát termők,
- kaszálók – melyeknek csak 1/4-én terem jó széna, a többin gyakoriak az árvizek, sarjú is lenne, de nem hagyhatják meg, mert kevés a legelő,

- uraság erdeje – amely félmérföldre fekszik, innen hozhatnak fát a fát házépítéshez, tüzfát azonban az egymérföldnyire fekvő erdőből hozzák,
- hegyi szőlő,
- káposztás, répás kert saját szükségletükre,
- nád – házfedésre,
- kocsmatartás – Szent Mihály-napjától Szent György-napjáig,
- kaszáló – melyet 16 éve a nyomásföldből fogtak fel és megtart mintegy száz embert,
- kenderáztatásra és állatitátásra alkalmas víz az Érben, vízialom azonban csak egy mérföldnyire van,
- kendert bőven természetnek.

A helységet gyakran ért károk közül a tavaszi árvizet és az erdő hiányát említik.⁷ A kérdőív negyedik kérdése a jobbágy birtokviszonyaira vonatkozik. A válaszból kiderül, hogy az egész házhelyes (egytelkes) gazdának általában 48 vagy 50 pozsonyi mérő (egy pozsonyi mérő = 0,5 hold) alá való szántóföldje és 10–12 ember kaszáló rétje (emberkaszáló rét olyan terjedelmű kaszáló, melyet egy ember egy nap alatt lekaszállhatott, a 18. században általában egy holddal egyenlő) van az egész határon. A szántóföldeket nem szokták újraosztani. Szántást és szekerezést négy vonó marhán alul nem szoktak tenni, a fuvarozást pedig beszámítja az uraság nap-számba. Minden általuk természetett terményből adnak kilencedet (bor, búza, árpa, tengeri, zab, lencse, borsó, len, káposzta), akárcsak méhből és bányából. Kender-kilenced helyett zsákot adnak. Arra a kérdésre, hogy örökös jobbágyok-e a lakosok, azt válaszolják, hogy: „Mink minnyájan szabad menetelő emberek vagyunk”.⁸

A fenti felmérés 1770-ben készült és ez alapján állt össze az 1772–74-es szalacsi urbárium a helyi viszonyokhoz igazodva.

Az urbárium két részből áll. Az első egy nyomtatvány, melyet minden helység megkapott. Ebbe bevezetik a településre vonatkozó adatokat a helyi sajátosságok figyelembevételével (például a szántóföldek, legelők, kaszálók minősége). Ez a rész kilenc pontból áll, melyek az egész telkes jobbágyháztartást, illetve a faluközösséget megillető földbirtokot, jogosítványokat, az őket terhelő kötelezettségeket tartalmazzák.

Az urbárium második része, az úrbéri tabella, tulajdonképpen egy táblázat, mely név szerint felsorolja a jobbágyháztartások fejeit, telkük nagyságát és a telek után járó szolgáltatások adatait.

Az urbárium szerint Szalacson egy egésztelkes jobbágyháztartáshoz beltelekként (házhely, udvar, szőlős-, veteményes kert) két pozsonyi mérő mag

alá tartozó terület – egy hold – tartozik. Ehhez járul még 26 hold szántóföld, 12 kaszálóra való rét, mivel egy évben csak egyszer kaszálható. Mindez arányosan vonatkozik a fél-, negyed-, nyolcadtelkesekre is. Ez a terület elég nagynek tűnik, de figyelembe kell venni a korabeli földművelési viszonyokat, a két- vagy háromfordulós gazdálkodás keretei között a föld egy része nem termett. Ennek ellenére kevés az egész telekkel rendelkező jobbágy. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a súlyos robotterhek miatt a jobbágy csak annyi telekrészt vállalt magára, melyből el tudta tartani a családját.

A jobbágy haszonvételeiről szóló „punctom” engedélyezi a helységnek a kocsmatartást Szent Mihálytól Szent György-napig, vagyis ez idő alatt áruba bocsáthatják boraikat. Az irtásföldek megmaradnak a jobbágy tulajdonában. A legelők, erdők, vizek továbbra is közhasználatban lesznek. Ezek biztosítják az állattartáshoz szükséges legeltetést, itatást, kenderáztatást, nádlást. Mivel erdő nincs a közelben a tüzi- és épületfát az uraság távolabb fekvő erdeiből szerzik be.

Az urbárium harmadik pontja a legsúlyosabb adóteherről, a robotról rendelkezik. Nagyon fontos volt ez a szabályozás, mert a robot elszámolása számtalan visszaélésre adhatott lehetőséget: a robotnapok száma uradalmanként változott, általában a legnagyobb dologidőben követelte a földesúr a robotot, s akár meg is botoztatta az engedetlen jobbágyot.

A földesúri visszaélések elkerülése végett pontosan meghatározták és írásba foglalták a robottal kapcsolatos szabályozásokat, melyek szerint Szalacson minden egésztelkes jobbágy köteles földesurának heti egy napot napkeltétől napnyugtáig két marhával, saját szekerével, szántáskor négy marhával, maga boronájával és ekéjével dolgozni. Ha valamely jobbágy nem rendelkezik négy igás marhával, akkor mással összefogva egy napi szántást két napi munkával kell elvégezzen. Ezen terhes munkát minden szántáskor csak egyszer tartozik elvégezni. Ezek a rendelkezések kézírással vannak beírva az urbáriumba, figyelembe véve a helyi viszonyokat, amiből arra következtethetünk, hogy elég sok jobbágy lehetett, akinek négynél kevesebb marhája volt. A legnagyobb dologidőben (kaszálás, aratás, szőlőművelés), akár a kézi, akár a marhás robotot duplán kérheti a földesúr a jobbágytól és ezt a többi hetekbe számítja be, úgy, hogy az egésztelkes jobbágy maximum egy napi marhás és két napi kézi munkát végezzen egy héten. A zsellérekre ez nem vonatkozik. A zsellérek a függő parasztok azon csoportját képezik, akik földdel nem rendelkeznek. Használhatják a közföldeket, tarthatnak állatokat, illetve megművelhetnek nyolcadteleknél

kisebb földterületet. Olyanok is akadtak közöttük, akik saját házzal nem rendelkeztek, a földesúr vagy más jobbágy telkén éltek. Közülük kerültek ki az uradalmi szolgálók, napszámosok, béresek. Az irodalomban nincstelen zselléreként emlegetik őket, de előfordult, hogy sokkal jobban éltek, mint a jobbágyok. Adóterheik is könnyebbek voltak. Ez derül ki a szalacsi urbáriumból is: a házzal bíró zsellérek évi 18 nap, a háznélküliek pedig évi 12 nap kézi munkával tartoznak az uraságnak. A nyolcadteleknél kevesebb területtel rendelkező zsellérek termésbeli kilenceddel tartoznak és csak házzal bíró zselléreknek tekintik őket. A más házánál lakó, de a fentebb említett telket meghaladó földdel bíró zsellérnek, amíg háza nincs, addig nem kell fizetnie az egyforintos évenkénti árendát az uraságnak, de földes mivoltához képest szolgálattal és más adózással éppúgy tartozik, mint a házzal bíró jobbágy. Ez is kézírással van bejegyezve.

A jobbágy megválthatja a robotot pénzen, ideiglenesen vagy véglegesen, a vármegye előtt szerződésre lépve a földesúrral, de erre nem kötelezhető. Egyszer egy évben köteles egy hosszú fuvarra, jó utakon, legfeljebb két napi járóföldre, négy egésztelkes jobbágy összefogva, s a többi is arányosan.

A helyi viszonyoknak megfelelően a faizás helyett a jobbágy itt nádalás-ra jogosult, ezért az egésztelkes jobbágy 40 kéve nádat köteles vágni s azt az uraság házához szállítani.

A negyedik pont a jobbágy adózásáról rendelkezik. Minden jobbágy és házzal bíró zsellér évi egy forintot köteles fizetni a földesúrnak. Minden egész telkes gazda évenként köteles adni az uraságnak két csirkét, két kapanyt, 12 tojást, egy icce kifőzött vaját, ezenkívül 30 egésztelkes jobbágy összefogva egy évben egy borjút vagy 1 forint 30 krajcárt. Az írtásföldre vonatkozó adókról egyezség alapján döntenek.

A robot mellett a másik eléggé jelentős teher, ami a jobbágy vállára nehezedik az a telek minden terméséből – kivéve a házhelyen levő kerti veteményeket – adott kilenced. A hegyvámot (a szőlő után) mustból veszik. Az uraság jövedelmei között sorolják fel a halászást, madarászást, vadászást, kocsmáltatást – ami bizonyos időre a jobbágnak is megengedett –, a vásár és vámbeli jövedelmeket. Az urbárium hetedik pontja a jobbágyot védi a földesúri visszaélésekkel szemben; például tilos a romlott árut a jobbágyra sózni vagy kötelezővé tenni a katonák elszállásolását.

A helység belső kormányzatára vonatkozóan az urbárium előírja, hogy a földesúr által javasolt három bírójelölt közül a falu választ egyet szabadon, akárcsak a jegyzőt és esküdteket, akiket el is bocsáthat szabadon. Ez a rendelkezés némi helyi önkormányzatra utal.

Az urbárium második részéből, az urbáriális tabellákból megállapíthatjuk, hogy 111 egész telke volt Szalacson a váradi káptalannak. Az összeírás 320 jobbágygazdaságot sorol fel. Valamennyien szabad menetelű emberek, tehát szabadon költözködhettek. Különben II. József 1785-ös rendelete minden jobbágy számára megadja ezt a lehetőséget.

Ebből a 320 jobbágygazdaságból 240 különböző nagyságú telekkel bír, és találunk még 60 házzal bíró és 20 más házánál lakó zsellért. Egész telekkel bíró jobbágyháztartást csupán ötöt találunk s egyet olyat, amelyik meghaladja az egy telek nagyságát. A nyolcad telek van túlsúlyban, nagyjából 30 százalékot tesz ki. Ezt követik nagyságban a 3/8 és a 7/8-os telkek nagyjából megegyező aránya, majd a féltelkesek következnek, aztán a 6/8-osok, a negyedtelkesek, végül pedig az 5/8-os telkek. Mindezek összesen 3554,5 hold szántóföldet és 1337 ember vágó rétet tesznek ki.

A névsorból (lásd függelék) az etnikai összetételre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a lakosság többségében továbbra is magyar. A népesség számára vonatkozóan már nem kell találgatni, számítgatni a háztartások számából, mert egy évtizeddel későbből már valódi népszámlálási adatok állnak rendelkezésünkre.

1784 és 1787 között tartották Magyarországon az első, modern értelemben vett népszámlálást. Ezt megelőzően az uralkodók elsősorban adózási és katonai célokból iratták össze a lakosságot. Az adófizető háztartások számára megállapítására készültek például a dicális összeírások (1552). A dézsmajegyzékekben az egyházi tized és a kilenced mennyiségét tüntették fel. Az urbáriumok a jobbágyszolgáltatások ellenőrzését szolgálták. Az állandó katonaság eltartásának költségeit az 1715, 1720-as országos összeírások alapján akarták megszabni. Mária Terézia már 1777-ben elrendelt egy átfogó birodalmi népszámlálást, de ezt Magyarországon még nem hajtották végre a nemesség ellenállása miatt. A magyar nemesi előjogok között szerepelt ugyanis a megszámlálás alóli mentesség. Így megakadályozták, hogy az uralkodó vagyoni és számbeli állapotukról tájékozódjon. II. József népszámlálási rendeletét már nem tudták megakadályozni. 1784-től kezdődően polgári és katonai összeíró biztosok járták a településeket, akik a helybeli papok közreműködésével házanként írták össze a lakosságot.

A 18. század vége és a 19. század eleje a nagy építkezések jegyében zajlik Szalacson. Ez az anyagi megerősödéssre, a vállalkozási kedv fel lendülésére utal. Alig telt el száz év, a török uralom alóli felszabadítás óta, s már két és félezer lakosa van a településnek, az akkori 66-tal szemben. Fél évszázad telik el a katolikus plébánia újraelakulása óta, s már áll az új temp-

lom (1792), igaz káptalani segítséggel. A reformátusok is építkeznek, 1797 és 1802 között két oldalról is kibővítik a templomot, s már áll az új torony is. 1804-ben országos és heti vásárra kap jogot Szalacs.¹⁰ Ez idő tájt épül a falu északi határában a négylyukú köhíd is. Ebből az időből származnak az első, máig meglévő, domboldalba vájt, téglából épült borospincék is.

A nagy erdélyi utazó, polihistor, Kövály László a 19. század eleji Szalacs – mondhatni idillikus – képét tárja elénk az 1840-ben megjelent *Tájépek utazási rajzokban* című könyvében: „Szalacs, mintegy 1000 házzal, a nagyváradi káptalan tulajdona. Délre fölötte szőlőhegy, alatta tér, az Ér mocsaras tere, melyen keresztül derék íves köhíd viszen. Házak és udvarok egyforma nagyságra és kényelemre, ugyanazon épületekkel, mindenik kúttal, gabonással, pincével, kamrával, barom óllal ellátva, ablakaik alatt jegyenyé, eper és fűzfák díszelnek. Van a káptalannak egy pincéje és kétemeletű gabonátára, melyre a nép szükségben rohan, mint Izrael népe Egyiptomra a szűk esztendőkbén. Itt lakik a káptalan praefectusa. Temploma nagy, iskolája apró gyermekektől népes ... A faluba éreszkedvén ... láték csoportosan tarisnyás gyermekeket hosszú ingben, mezítláb iskolába sietni ... A híres szalacsi vízből mi is meriténk, tudva azt, hogy utunk ha nem afrikai vizetlen pusztákon vezet is, de jó vizet Debrecenig nem lelünk”.¹¹

Szalacsról ugyanebből az időből a neves statisztikus, Fényes Elek a következőket írja: „Szalacs – népes magyar mezőváros. Debrecenhez keletre hat mérföldnyire, közel közép Szolnok vármegye véghatárához: 906 római katolikus, 4030 református, 8 zsidó lakossal ... róna határja fekete agyag, s gazdag termékenységű; rétje, legelője bőven, a ‘honnan vagyonos lakosai szép szarvasmarhát és lovat nevelnek, jó bort természetnek, nádat az érben eleget vághatnak. Földes uraság a ‘n. váradi deák káptalan”.¹²

Ilyen körülmények között várja Szalacs az 1848-at követő változásokat.

Jegyzetek:

¹ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 115.

² Gottreich László: *A bihari nép harca 1703–1704-ben*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1955. 3–4 sz. 125.

³ Magyar András: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Buk. 1994. 83; 165

⁴ Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századában, 1556–1767*. Bp. 1969. 522.

⁵ Nagyváradi Állami Levéltár. Református parókia iratanyaga. 1-es kötet. Urbárium, kérdőív. (A továbbiakban REF., a megfelelő iratköteg száma, oldalszám.)

⁶ REF. I. kérdőív, 113.

⁷ Uo. 114–115.

⁸ Uo. 115.

⁹ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Danyi Dezső, Dávid Zoltán. Bp. 1960. I.

¹⁰ *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest. é.n. 567.

¹¹ Kövály László: *Tájépek utazási rajzokban*. Buk. 1984. 70–71.

¹² Fényes Elek: *Magyar Országnak 's hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és goeographiai tekintetben*. Pest. 1839. IV. 85–86.

A település élete 1848-tól az első világháború végéig

Az 1848–49-es magyar forradalmat és szabadságharcot követő társadalmi, gazdasági, politikai változások éreztetik hatásukat valamennyi település életében.

A pesti forradalom híre március 20-ára éri el Váradot. Az erre a napra összehívott „tanácskozmányi ülés a betolduló polgárság részvételével népgyűléssé” alakult, mely elfogadta a pesti 12 pontot és országgyűlési képviselőnek megválasztotta a liberális nézeteiről ismert Beöthy Ödönt. Ezzel kezdetét vette Várad s Bihar megye békés forradalma.¹ Beöthy Ödönt bízzák meg a polgárőrség megszervezésével is. Másnap már a várban állomásozó 37. császári gyalogezred tisztjei is a forradalom mellé álltak és feltűzték a nemzeti kokárdát. A májusi miniszterelnöki rendeletnek eleget téve Bihar megyében is elkezdődik a nemzetőrség szervezése. A megye a szegedi harmadik zászlóaljhoz tartozott ugyan, de a fiatalság nagy része a debreceni toborzóbizottságnál jelentkezett. Bizonyára többen jelentkeztek valamelyik toborzóbizottságnál Szalacsról is. Sajnos nem ismerjük őket név szerint, s még azt sem tudjuk, hányan voltak. Nem maradt fent névsoruk, s a későbbiekben megjelenő Honvéd névkönyvekben se találunk szalacsiakat. Mindössze egy Zsigó Josef nevű szalacsi honvédről² tudunk, s arról, hogy a falu lakói 69 inget, 50 lábravalót és egy lepedőt adtak a honvédsereg céljaira.³ Ezzel kimerülnek az 1848–49-re vonatkozó adataink. A szabadságharc bukását követő neoabszolutista időszakról se sokat tudunk, hiszen még az egyházi iratokból, anyakönyvekből is kivágták ezeket az éveket.

A népesedési adatokat ismerjük csupán ebből az időből; 1851-ben eddigi legmagasabb lélekszámát éri el a település, 5300 lakója van ekkor.

Harminc év sem telik bele, mire a lakosság száma a félelre csökken. Ennek bizonyára az akkortályt pusztító járványos betegségek (vörös himlő, tüdővész), az eléggé rossz higiéniai körülmények lehettek az okai. Már az 1831-ben kiadott körlevél is az alapvető higiéniai szabályok betartásában látja a kolera elkerülhetőségének egyik módját. A kolerát kiváltó okok között a félelmet, a haragot és a hosszan tartó bút is kiemeli a körlevél!⁴

A 19. század nyolcvanas éveiben K. Nagy Sándor biharországi utazásai során a következőképpen írja le Szalacsot: „Szalacs nagy község, az érmel-leki hegyek legészakibb része, Szilágy megye határán, 1079 h. tölgyerdővel, 2954 lakossal, kik közül magyar 2730, román 83, református 1709, r. kat. 1075, g. kat. 89, izr. 61 – ír-olvas 1461. Református és római katolikus elemi iskolája van, melyekben magyar nyelven oktatnak. Lakosai föld és szőlőművelők. Járásbíróháza Margittán, adóhivatala Székelyhídon, a posta és a jegyző lakása helyben van, körorvosa pedig Gálos-Petriben. Jeles bortermel, rétjei és nádasai szépek”.⁵ Ekkortájt alakul meg az önkéntes tűzoltó egyesület is. Az egyesületet a szükség hívta életre, mert bizony a jórészt náddal fedett házak, melléképületek között gyakori vendég volt a „vörös kakas.” Az egyesület polgári kezdeményezésből jött létre. A szalacsi tűzoltók aranykönyve⁶ szerint 1875 az alapítás éve, amiről dokumentum nincs ugyan, de idősebb tűzoltók így tudták.

A magyar tűzoltóságot Széchenyi Ödön szervezte meg angol mintára Budán 1863-ban. 1870-ben megalakult az Országos Tűzoltó Szövetség. Ezt követően a fővárostól a vidéki városokon át a falusi közösségekig mindenütt alakul Önkéntes Tűzoltó Egyesület. Nagyváradon 1870-ben, Székelyhídon 1875–77 között szervezték meg a tűzoltóságot, Szalacson pedig 1888-ban,⁷ legalábbis a hivatalos bejegyzés szerint. Ezek az egyesületek szigorú statútumok, szabályrendeletek alapján működtek. A tűzveszélyes körülmények felfedezése és megszüntetése a községi bíró feladata volt. Bár a tűzoltó egyesület még nem létezett, de tűzvédelmi előírásokkal már 1763-ban is találkozunk a szalacsi református egyház iratai között: „Hasonlóképpen parancsoltatik mivel gyakran a gondviséletlenség miatt a Tűz által nagy károk Szoktanak esni hogy a Helységek bírái a kéményeket szorgalmatosan meg vizsgálják és meg tisztíttassák a kik pedig rosszak le huzzák, ugy nem különben akik az uttzákon vagyis oly helyeken pipázni találtatnának ahol az által tűz támadhatna az ollyakat ha parasztok azonnal megbüntessék, ha pedig nemesek Magistratusnak adják bé”.⁸

A szalacsi tűzoltó egyesület történetéről sokat megtudunk a fent említett aranykönyvből, melyet a múlt század '70-es éveiben állítottak össze az

egyesület fenállásának 100. évfordulójához közeledve. Ebből az alkalomból egy kiállítást is szerveztek az egyesület régi irataiból, a felszerelésből, melynek egy része ma is megtekinthető az egyesület szertárában, más részét viszont elvitték még a kommunizmus idején egy kiállításra, ami azóta sem került vissza. Állítólag ez az elvitt anyag utólag a bukaresti tűzoltó múzeumba került. Megőrződött viszont a testület pecsétnyomója, melynek körirata: SZALACSI ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ TESTÜLET + 1888 +. A belső mezőben a tűzoltás eszközei láthatók: középen pajzs, fölötte a fej védelmére szolgáló tűzoltósisak. A pajzsot vízszintesen vágja át egy horoglétra, átlósan pedig egy tűzoltóbalt és egy csáklya, más néven tűzhorog.⁹

Az említett album bemutatja az egyesület történetét, felszerelésüket, kiváló tagjaikat. Innen tudjuk, hogy 1888-ban 35 tagja volt az egyesületnek Király Károly parancsnoksága alatt. Egyedüli jelvényük a sapka, jellemük a pontosság, a buzgó igyekezet. Idővel egyenruhát és zászlót is készítették. A tagtársak temetésén még ma is látni ezeket.

A kezdeti évek nehézségei után 1907-től kezdődően megerősödik az alakulat. Márk Lőrinc, katolikus kántortanító volt ekkor a főparancsnok és 79 tagja volt az egyesületnek, akik immár esküt tesznek az új, jóváhagyott alapszabályzatra. Az első világháború idején szolgált itt segédtisztként Zsigó Károly, aki később budapesti nyugalmazott tanárként mesél erről az időszakról. Visszaemlékezésében elmondja, hogy debreceni diák korában az iskolai szünetek alatt Szalacson írnokoskodott a jegyzői irodában. Látva, hogy az egyesület kasszája üres, debreceni diáktársaival együtt műsoros előadást szervezett, amelyett aztán bál követett. Ez később még gyakran megisméltódott, hiszen bevételi forrást jelentettek ezek a rendezvények.

A fennmaradt írásos dokumentumok információit az öregebb tűzoltók elbeszélései egészítik ki. Ilyen volt például Diószegi András, aki az egyesülettel egy évben született (1888), és 1908-tól 1963-ig volt annak igen megbecsült tagja. 1968-ban az akkori református lelkész, Balázs Lajos jegyezte le visszaemlékezéseit. Innen tudjuk, hogy az egyesület megalakulásakor három szívó-nyomó, ún. „gólyanyakú” fecskendővel rendelkezett, melyek közül az egyiket Lipcseről, a másikat pedig Sopronból hozták. Az egyesület felszerelését saját jövedelméből vásárolta. Gyakorlatokat vasárnapokon és ünnepnapok másnapján tartottak. Különböző versenyeket is szerveztek, ahol a környék tűzoltói mérték össze tudásukat. (Ilyen volt például az 1913-as székelyhídi verseny, ahol a szalacsiak első díjat nyertek, de később a rajoni, megyei szintű versenyeken is jól

szerepeltek.) Ezek a versenyek, akár a tűzoltóság által szervezett más ünnepek (egy-egy szerkocsi, tűzoltó fecskendő, zászló felvonultatása), fontos helyet foglaltak el a település életében. Eseményszámba mentek a tűzoltóság báljai is. Az itt befolyt összeget a szertár felújítására használták. A tűzoltóparancsnok teljes díszben jelent meg a bálban, ő adott jelt a cigányoknak, hogy kezdődhet a zene. Pontban éjfélkor a parancsnok sorakozót rendelt és elmondták közösen a tűzoltóimát, melyet Vida József közlése alapján ismerünk:

*„Ember, ki porból vagy s ismét porrá lészesz,
A mulandóságot jól eszedbe végyed.
A szerencsétlenségnek, ha rád virrad napja,
Összes kis javadat a tűz elpusztítja.
Recseg-ropog és ég, irtózik az ember,
A tűzláng úgy árad, mint a tenger,
Amihez a gyáva közelíteni nem mer,
De a tűzoltónak az a teendője,
Menjen be a tűzbe, a javakat védje.
Mindhalálíg meg kell állani a helyet,
Mit a parancsnokság vészhelyén kinevez,
Életünket adni a mások hasznáért,
Dicső halált halni felebarátunkért.”¹⁰*

Az imába foglaltakat komolyan is vették. Halált megvető bátorsággal segítettek a bajbajutott embereken a környező településeken. Ezt bizonyítja az az 1943-as köszönőlevél is, melyet L. Gazda Endre, Szilágy vármegye alispánja küldött az egyesületnek a híres szilágypéri tüzeset után, amikor a szalacsi tűzoltók fékeztek meg a már egy egész utcára kiterjedt tüzet.

Elég sok volt Szalacson is a tüzeset, főleg a biztosítások idején. A '30-as évek végén a községháza és a mellette lévő istálló is leégett.

Az egyesület ma is fenáll, megújult a szertár is és egy motorpompával gazdagodott. Szerencsére, ma már kevesebb munkájuk akad, de a tűzoltók még ma is a közösség megbecsült, tisztelt tagjai maradtak.

Visszatérve a település 19. század végi történetéhez, meg kell említenünk azt a szomorú tény is, hogy a század végén megépült Nagyvárad–Szatmár fővasútvonal, de még a margittai mellékszárnny is elkerülte Szalacsot. Így kívül maradt a nagyforgalmú utakon, ami gazdasági visszaeséssel járt.

Az első világháborút (1914–1918) közvetlenül megelőző időszokról a Magyar Szent Korona Országainak 1913-ban megjelent Helységnévtára

(Bp. 1913. 1144. old.) tudósít, mely az 1910-es állapotokat rögzíti. A felmérés szerint 732 házzal rendelkezik a község, melynek több mint 70 százaléka vályogból épült és náddal fedett. Az állami anyakönyvvezetőség, postamester által kezelt postahivatal és távbeszélő helyben megtalálható. Katonailag a III. honvédezredhez tartozik. Valószínűleg ide sorozták be a szalacsi honvédeket a háború kitörésekor. Nem tudjuk pontosan hányan vettek részt Szalacsról a két világháborúban. Az 1998-ban emelt háborús emlékmű csak a hősi halált halt katonák neveit sorolja fel (lásd: Függelék), s talán még ez a névsor sem teljes.

A háború befejeztével, a trianoni döntés következtében Szalacs is új helyzet elé, új országhatárok közé kerül. A század elején sokan az amerikai kivándorlás kecsegtető lehetőségét választják. Mások maradnak Nagy Imre református lelkész szavaiban bízva, aki gyakran mondogatta, hogy nem szükséges Amerikába kimenni, Amerika van itt is, csak dolgozni kell tudni!

Jegyzetek:

¹ Horváth Jenő: *Várad fresko*. Bp. 1940. 123.

² Nagyvárad Állami Levéltár. Nagyvárad város polgármesteri hivatalának iratai. 1600–1845. 190. köteg. 57.

³ Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848–49-ben*. Debrecen 2000. (reprint kiadás), 165.

⁴ Nagyvárad Állami Levéltár. Római katolikus plébánia iratai – Szalacs. VIII. iratcsomó. 30. (továbbiakban ROM. KAT. és a megfelelő iratcsomó száma.)

⁵ K. Nagy Sándor: *Bihar-Ország. Utirajzok*. Nagyvárad. 1888. III. 92.

⁶ *Cartea de onoare a formației civile de pompieri Sălcea* 1875.

⁷ Borbély Gábor: *A vörös kakas az Érmelléken*. in. Bihari Napló. Nagyvárad. 1998. aug.

⁸ REF. I. 32.

⁹ Borbély Gábor: *A vörös kakas az Érmelléken*. in. Bihari Napló. Nagyvárad. 1998. aug.

¹⁰ Uo.

A JELENKORBAN

Szalacs jelenkori története az első világháborút lezáró békeszerződések okozta változások jegyében kezdődött. A frontról hazaérkező katonák és az itthonmaradt lakosok, Erdély sok más településéhez hasonlóan, új helyzettel kellett szembenézzenek: egy új állam határai közé kerültek, nemzeti kisebbségként. A jobb megélhetés, a boldogulás reményében többen kivándoroltak Amerikába. Az itthonmaradtak folytatták megszokott életvitelüket és megpróbálták alkalmazkodni az új körülményekhez (földreform, gazdasági válság).

A második világháború eseményei már közvetlenül is érintették Szalacsot, amely 1940 nyarán, a második bécsi döntés értelmében visszatért Magyarországhoz. Idősebb emberek visszaemlékezései szerint örömmel fogadták a „magyarok bejövetelét” és a falu központjában rögtönzött ünnepségen már felhangzott a magyar himnusz is. A „magyar világ”, de legfőképpen a háború számos megpróbáltatást hozott a településre. Elkezdődtek a katonai sorozások. A leventéket Mihályfalván gyűjtötték össze, innen vitték őket tovább a mai Magyarország területére. Közöttük volt olyan, aki később hadifogolyként Münchenig is eljutott és innen tért haza, többnyire gyalog. A katonaköteles férfiak közül sokan az orosz frontra kerültek, a hírhedt Don-kanyarhoz, ahol sokan odavesztek.¹ Az ő emléküket (is) őrzi az 1998-ban felállított világháborús emlékmű. A háborúban szolgáló férfiak családtagjai itthon munkaerő és élelemhiánnyal küszködtek. Az 1944-es fordulat következtében a háború közvetlenül is „elérte” Szalacsot. A visszavonuló német, majd az őket üldöző orosz csapatok 1944 őszén kisebb hadszíntérré változtatták Szalacs déli határát. A lakosok pincékbe, óvóhelyekre menekültek. A lovakat, élelmet, akárcsak a fiatal nőket elrejtették a német, majd az orosz katonák elől. A legnagyobb riadalmat a sztálinorgonák ledobása okozta, melynek polgári áldozatai is voltak.

1942–43 során Szalacsról is deportálták a zsidó lakosokat. Számuk meghaladta a harmincat. A római katolikus iskolába gyűjtötték össze őket és innen szekerekkel mentek tovább Mihályfalvára. Köztük volt Blau Kálmán, a segédjegyző is, aki a helybeliek szerint úgy búcsúzott a falutól, hogy a falu végén leszállt a szekérről és megcsókolta földet. A század eleji népszámlálások is tanúsítják, hogy jelentős zsidó közösség élt a faluban. Többségük kereskedő volt, mint például Slomovits Mózes, Blau Zoltán,

Spitz András, Müller László, Grünfeld Béla. Farkas Áron szabómester, Mátész Mihály hentes, Érenfeld Jákob pedig malomtulajdonos. A koncentrációs táborokból csak öten-hatan tértek haza, de később kivándoroltak Izraelbe.

A háború végén Szalacs ismét román közigazgatás alá kerül. A háború utóhatásai, az 1947-es nagy szárazság, élelem- és ruhahiány igen megnehezítették a lakosok életét. Ilyen körülmények között került sor a kommunista rendszer bevezetésére.

A felszabadító szovjet hadsereg és már valószínűleg a frontról hazatérő katonák is, magukkal hozták az új politikai rendszer híret. Elkezdődik Szalacson is a kollektivizálás. 1950 márciusában alakul meg az első, Dózsa György nevét viselő kollektív gazdaság 100 taggal és 300 ha földterülettel. Komoly kollektivizálási kampány veszi kezdetét. Összeállítják a kuláklislistákat és egyre nagyobb beadási kvótákat szabnak ki rájuk. Az erőszakos módszerektől sem riadnak vissza. Kezdetben, a kecsegtető juttatások ellenére többen is kilépnek a kollektívból. Aztán létrehoznak egy második kollektívet, amely Petőfi Sándor nevét viselte. Nagy versengés kezdődött a két mtsz között, melyeket később felső utasításra egyesíteni kellett. 1962-re fejeződött be a település teljes kollektivizálása. Istállókat, raktárakat, műhelyeket létesítettek, gépeket vásároltak. A település lakosainak nagyrésze a kollektívben dolgozott. Az érmihályfalvi Arovit konzervgyár szalacsi farmja is sok embernek adott munkát, akárcsak a géppark, vagy a '80-as évek elején létesített sertéshizlalda.

A kollektivizálással egyidőben a fogyasztói szövetkezet is megalakult Szalacson, melynek elődje az ún. Hangya szövetkezet volt. Modern, emeletes üzletközpont (Magazin universal) épült helyi és központi költségvetésből (1971). Ebben az épületben kapott helyet a férfi és női fodrászat, szabóműhely és különböző kereskedelmi részlegek. A szövetkezet keretében építkezési anyagok forgalmazásával, terményfelvásárlással, szódavíz-előállításal is foglalkoztak. Egy több mint 20 munkást foglalkoztató cipésműhely, suszteráj is működött a szövetkezet keretében, mely más falvaknak és a hadseregnek is dolgozott. Miután a szövetkezet helyi irodája megszűnt a rendszerváltás után, a fenti egységeket is fokozatosan felszámolták. Takarékpénztár is működött a településen.

Postahivatal már a 19. század második felétől létezett Szalacson. A második világháború után rövid időre megszűnt. Ez idő alatt lóháton hordták ki a postai küldeményeket Margittáról. Az 1950-es évektől már újra működik a hivatal, telefonközponttal együtt.

A szalacsi egészségügyi intézmények történetéről elég keveset tudunk. Az első orvosi rendelő a 19. század második felében létesülhetett, pontosan nem tudjuk, hogy mikor és azt sem, hogy megszakítás nélkül működött-e. Az első név szerint ismert szalacsi orvos dr. Andrásy Ernő volt, aki a 19. század '90-es éveiben került ide a Székelyföldről. A magyarkéci uradalom orvosi állását pályázta meg. Vonattal érkezett Érkötvéyesre, ahol egy szalacsi parasztgazda vette fel a szekerére. Hazavitte magához, megvendégelte és meggyőzte, hogy maradjon inkább Szalacson.² Két évtizedet töltött itt, mely idő alatt felvette a harcot a kuruzslókkal és jelentős felvilágosító munkát végzett. Az őt követő orvosok névsorát csak az 1950-es évektől tudjuk folytatni. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a kimaradt időszakban működött-e az orvosi rendelő állandó jelleggel Szalacson. Az '50-es évek elején például Szalacs az albisi körzeti rendelőhöz tartozott, ahonnan henteente egyszer járt ki egy orvos dr. Pop Mircea személyében. 1956-tól ismét saját rendelője van Szalacsonnak. Ezt követően alakult meg az állatorvosi rendelő is, melyben ma dr. Tofán László rendel. Az újjáalakult orvosi rendelő első orvosa dr. Luțai Grigore volt, őt dr. Timár János követte. 1960-ban érkezett Szalacsra a Böhm orvosházaspár, akiket nemrég a település díszpolgáiraivá avattak. Az általuk itt töltött évtized alatt felújították, megjavították a rendelő épületét. Szülőotthont rendeztek be, és egy röntgengéppel bővítették az orvosi felszerelést. A nagy elődhöz, Andrásyhoz hasonlóan a település közéleti gondjain is segíteni próbáltak. 1972-től Kristóf Béla lett az utódjuk, akit Bíró Magdolna, majd Prém István követett. 1990 tavaszán került Szalacsra a jelenlegi háziorvos, dr. Szabó Erzsébet-Lídia. Az utóbbi években a második háziorvosi állást dr. Pető Enikő tölti be. A kommunista rendszer vége felé fogorvosi rendelő is létesült. Dr. Kéri Gáspár és felesége, dr. Kéri Ildikó dolgozott itt hosszabb ideig fogorvosként a '90-es években. Jelenleg üresen áll a rendelő.

Nem ismerjük az első gyógyszerészter megalakulásának időpontját sem. Idősebb emberek Kovács Istvánt nevezik meg legrégebbi gyógyszerészként, aki több évtizedet töltött a településen. Az '50-es években Ebergényi Irén vette át a helyét, akit Hollander Hajnal követett. 1976-tól a szalacsi származású Fintáné Illyés Erzsébet lett a gyógyszerész, aki a rendszerváltáskor családjával együtt áttelepült Magyarországra. Azóta nincs állandó gyógyszerész Szalacson. A '90-es évek elején fel is akarták számolni az egységet. Jelenleg Budaházi István működteti a gyógyszerteret, aki heti két alkalommal jár ki Nagyváradról.

A második világháború után a falufejlesztési munkálatok nyomán

megváltozott a település arculata.³ Nagy gondot fordítottak az utcák járhatóvá tételére, amire nagy szükség is volt, mert a talaj könnyen felázik és az őszi esőzések beálltával igen nagy a sár.

Már a második világháború alatt hozzáfogtak a fűtca lekövezéséhez, de csak az '50-es években fejezték be. Ezen az úton indult be 1958-ban az első autóbusszjárat, mely Szalacs–Margitta–Szilágysomlyó útvonalon közlekedett. 1974-től már aszfaltozott úton lehetett eljutni Ottományig, de sajnos a többi szomszédos településsel még kövesút-összeköttetés sincs mind a mai napig.

1968 és 1973 között folytatják a főbb utcák lekövezését. A járdák építése 1953 és 1970 között történt. Az Ér lecsapolását követően a '60-as évek végén vasbeton hidakat építenek. Több ártézi kutat is fűrnak a faluban, az elsőt még 1892-ben.

1969 tavaszán kötik be a magasfeszültségű hálózatot. 1957-től már működött itt egy dízelmotor meghajtású áramfejlesztő generátor, amely a település központját (főleg a középületeket) látta el elektromos árammal kb. 2 km távolságban.

A nagyobb építkezések közül kiemelhetjük az 1963-ra elkészült új, emeletes iskolaépületet, a tűzoltószertárat (1965), az óvodát, az emeletes üzletet (1971). 1964–65-ben az orvosi rendelőt, 1969-ben a néptanács épületét, 1971-ben a kultúrotthonot, 1976-ban az mtsz által működtetett napköziotthon épületét újították fel. 1959–60-ban hozták létre a település központjában a parkot. 1973-ra készül el a piac, amelyet azóta már többször is elköltöztettek, lebontottak. 1980-ban a rendőrség is egy új, emeletes épületbe költözhet. 1982-ben a postahivatal, a fogyasztói szövetkezet és a néptanács egy tömbház építésébe kezd.

A faluépítés-szépítés az 1989-es fordulat után is folytatódott. 1992-től Dávid Károly polgármester irányítása alatt újrakezdték, pontosabban folytatták az utcák lekövezését, járdák építését, javítását. Új piac épült a település központjában, mellette a gyógyvizet ontó új ártézi kúttal. Elkezdődött a gázcsövek lerakása és a modern telefonhálózat kiépítése. A kultúrotthon és a polgármesteri hivatal épületeit is felújították. A falu határában álló kőhídon állagmegőrzési munkálatokat hajtottak végre és műemlékké nyilvánították. 1998-ban a háborús hősöknek emeltek emlékművet.

A fő megélhetési lehetőség a szalacsiak számára továbbra is a földművelés. A 18/1991. és az 1/2001-es földtörvények alapján az egyházak és magánszemélyek egyaránt visszakapták földbirtokaikat. Jelenleg a település

84 hektárnyi erdő visszaszerzésén fáradozik. 1996 óta egy malom is működik a településen, melyet egy 42 tagból álló kft. indított be az egykori mtsz egyik raktárépületében. Az emeletes üzletközpont épületében ma a margittai Valenti cipőgyár egyik részlege működik, mely 150 embernek biztosít munkát. Emellett többen Margitta, Székelyhid, Érmihályfalva különböző gyáraiban dolgoznak. A kommunizmus idején épült sertéshizlalda is újra kezdte működését a Nutrientul Palota Kft. jóvoltából.

Ilyen körülmények között lépett át Szalacs a harmadik évezred küszöbén és remélhetőleg olyan úton fog haladni, amely valóban a fejlődés, városiasodás felé vezet.

Jegyzetek:

¹ Adatközlő: Benke Sándor, 76 éves

² Nánási Zoltán: Dr. Andrassy Ernő az Érmellék utolsó polihisztorja. Partiumi füzetek 24. 2003. 8. old.

³ A második világháború utáni adatok jó része a Szabó Béla nyugalmazott titkár által összeállított kismonográfiából származnak, akinek ezúton is megköszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az általa összegyűjtött adatokat.

NÉPESEDÉSI VISZONYOK

A népesedési adatok sok mindent elárulnak egy település múltjáról. A népesség száma, kor, nem, foglalkozás szerinti összetétele, lakáskörülmények stb. betekintést nyújthatnak a település gazdasági, társadalmi életébe. Ilyen részletes demográfiai adatokkal azonban csak a modern értelemben vett népszámlálások szolgálnak. Magyarország első ilyen népszámlálását a felvilágosult abszolútizmus Habsburg képviselője, II. József (1780–1790) rendelte el. Az ezt megelőző korokban a különféle adóösszeírások, jegyzékek töltik be a népszámlálások szerepét, bizonyos értelemben. Ezeket egészítik ki az egyházi anyakönyvek, legalábbis, amelyek megmaradtak és kutathatók. Mivel a fennmaradt források is elég hiányosak, következtetéseink csak bizonyos időközökre érvényesek.

A 18. századot megelőzően az uralkodók elsősorban adózási és katonai célokból írták össze a népesség különböző rétegeit. Az adófizető háztartások számának megállapítása volt a 15. századtól kezdve ismert összeírások célja. Az 1552-es összeírás Szalacson 2160 lakost feltételez. Ez még népes mezővárosi rangra utal. A terményekből fizetett egyházi tized és a földesurat illető kilenced mennyiségét tüntették fel a dézsmajegyzékekben; az 1569-es szalacsi dézsmajegyzék 178 egész telkes jobbágyot és 15 házas zsellért tüntet fel, de ez csak a szőlőre vonatkozott, így idegenek is lehettek közöttük, ezért ebből nem következtethetünk a lakosság számára. A 17. század végétől készülő megyei összeírások az adóterhek szétosztásának alapjául szolgáló vagyoni állapotot tudakolták; ilyen volt az 1692-es török uralom utáni összeírás, amely csak 11 háztartást sorol fel Szalacson, amely megközelítőleg 66 lakost jelentett. Az állandó katonaság eltartásának költségeit az 1715. évi országos összeírás alapján kívánták az adózókra hárítani. Ezen adatok tökéletesítésére voltak hivatva az 1720-ban megismételt adatfelvételek. Az előbbi 70 taksást, szabadost és 7 zsellért, az utóbbi 73 jobbágyot és két nemest talált Szalacson.

Az 1772–74-es urbárium 111 egész telket, 320 háztartást írt össze. Ezt követi hamarosan az első magyarországi népszámlálás.

A Habsburg örökös tartományokban már 1777-ben elrendelik a népszámlálást. Magyarországon még ekkor nem hajtják végre, mert a magyar nemesi előjogok közt szerepel a népszámlálás alóli mentesség is, így a nemesség sokáig megakadályozza, hogy számbeli és vagyoni állapotáról az uralkodó tájékozódhassék. 1784–87 között zajlik le a népszámlálás. Ez Szalacson 2529 lakost talál, ebből 1298 férfi, 1226 nő. A férfiak közül 22 nemes, két

pap, 289 paraszt, 200 zsellér, egyéb 89, 1 szabadságolt katona, sarjadék 1-től 12 éves korig 347, 13-tól 17 éves korig 104. A házak száma 426. Népeségszám tekintetében Szalacs ekkor a nyolcadik helyre került Bihar megyében; Várad-olaszi, Várad, Diószeg, Derecske, Kaba, Berettyóújfalú előzik meg, illetve a szintén községi jogállású Nagyléta. Érdekes adat, hogy a mezővárosi jogállású Székelyhídon csak 2431 lakost találtak. A népszámlálás társadalmi rétegződésre vonatkozó adataival óvatosan kell bánni, mert a különböző kategóriákba való besorolás folytán katonai szempontokat vettek figyelembe. Ilyen formán például a zsellérek közé sorolják a kistermetűeket, nyomorékokat. Ebbe a kategóriába esnek a protestáns papok gyerekei is. A sarjadék kategória sem tartalmazza a nemesi, a papi, az értelmiségi gyerekeket, sem pedig a parasztok ilyen korú örököseit.¹ Mindezek ellenére nagyon értékes információkat szolgáltat a népszámlálás.

1839-ből ismerjük a következő népesedési mutatókat;² itt már a felekezeti megoszlásra is vannak adataink: 4030 református, 906 római katolikus (jó száz éve, hogy újjáalakult a katolikus plébánia) és 8 zsidó. 1851-ben 5300 lakost találunk, ebből 900 római katolikus, a többi református.³ 12 év alatt 356 fős szaporulat állt be. Ebben az időszakban volt a legmagasabb a település lélekszáma. Ezt követően 30 éven belül szinte a felére csökken. 1880-ban már csak 2594 lakost írnak össze,⁴ nagytöbbségben magyarok. Ez a hatalmas népességcsökkenés bizonyára a járványos betegségekkel függ össze. A református egyház anyakönyvéből tudjuk,⁵ hogy az 1870-es években igen magas a halálozási ráta; a himlő, tüdővész, előtte pestis, majd kolera pusztít. 1852-től 1880-ig 2139-en haltak meg és 1959-en születtek a reformátusoknál. Bizonyára nagy a gyermekhalandóság is. Ezt az anyakönyvi adatokból sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni.

Az 1810–19-es periódusra vannak csak adataink ezzel kapcsolatosan. Ezekből kitűnik, hogy az elhaltak kb. 30 százalékra egy éven aluli gyerek volt a katolikus egyházközségben.⁶ 1810-ben egy 100 éven felüli ember halála van bejegyezve az anyakönyvben.

1900-ra már 888 fős szaporulattal számolhatunk, de a lakosság száma még így sem éri el a 19. század közepi szintet. 3482 ekkor a lakosság összlétszáma, ebből 3451 magyar, 27 román, 3 német, és 1 tót, de mindegyik beszél magyarul. Felekezeti megoszlás szerint 1837 református, 1321 római katolikus, 222 görög katolikus, 10 görögkeleti, 90 izraelita, 2 ágostai hely. evangélikus. A lakóházak száma 690, ebből csupán 17 épült kőből vagy téglából, a többi vályogból, s legnagyobb része náddal fedett.⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1913-as helységnévtárából az 1910-es állapo-

tokat ismerjük meg, mely szerint Szalacs lélekszáma 3709, a községhez tartozó külön elnevezésű helyek: Értölgy 27 lakossal, Kupócpusztá 217 lakossal, Kocsordpusztá 100 lakossal. Az érmihályfalvi járás két legnépesebb települése ekkor Érmihályfalva és Szalacs. Bihar megyei szinten Szalacs ekkor a 18. helyen áll, akárcsak az 1332-es pápai tizedjegyzék idején. A 20. század közepéig nagyjából megmarad ez a lélekszám. Kisebb ingadozások a háborúk idején és a század eleji amerikai kivándorlás során voltak. A 80-as évekre 3 000 alá esik vissza a lakosság száma. Ez nyilván kapcsolatban van az ipar térhódításával, ami nagyon sok embert elvont faluról városra. A csökkenő tendencia sajnos napjainkra is jellemző, talán már más gazdasági és egyéb tényezőkből kifolyólag, de még mindig fogy a falu lakossága. Erre figyelmeztet 1996 óta a falu nyugati határában felállított lármafa, melyet nyaranta, a falunapok alkalmával gyűjtanak meg.

Etnikai szempontból a lakosság döntő többsége magyar, egész napjainkig. Mellettük elenyésző számban cigányokat és románokat találunk. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint Szalacs élenjár Bihar megye „legmagyarabb” települései között.

Felekezeti szempontból hosszú ideig a reformátusok voltak többségben, ma már nagyjából egyforma az arány. A reformátusok és katolikusok mellett az ortodoxok, görög katolikusok, baptisták, jehovisták, karizmatikusok, unitáriusok is képviseltetik magukat alacsony százalékban. A 20. századot oly döntően meghatározó felekezeti ellentétek kezdenek lassan elhalványodni.

1. sz. táblázat. A rendelkezésünkre álló források szerint Szalacs lakosságának hozzávetőleges száma:

ÉV	LAKOSSÁG SZÁMA	FORRÁS NEME
1332–37	≈400	Pápai tizedjegyzék
1407	100 telek	Adománylevél
1552	≈2160	Összeírás
1692	11 háztartás ≈66	Összeírás
1715	70 taksás, 5 zsellér	Összeírás
1720	73 jobbágy, 2 nemes	Összeírás
1772	111 egész telek	Urbárium
1784	2529	Népszámlálás
1839	4944	Népszámlálás
1851	5300	Népszámlálás
1880	2594	Népszámlálás
1900	3482	Népszámlálás

1910	3709	Népszámlálás
1930	3520	Népszámlálás
1956	3742	Népszámlálás
1966	3601	Népszámlálás
1980	2800	Népszámlálás
1992	2461	Népszámlálás
2002	2417	Népszámlálás

2. sz. táblázat. Születések és elhalálozások száma 1810–1819 között.
Római Katolikus Egyházközség.

ÉV	SZÜLETÉSEK SZÁMA	ELHALTAK SZÁMA
1810	28	13
1811	43	29
1812	35	32
1813	45	48
1814	30	28
1815	32	20
1816	40	23
1817	24	43
1818	46	55
1819	42	38

3. sz. táblázat. A születések és elhalálozások száma 1852–1879 között.
Református Egyházközség

ÉV	SZÜLETÉSEK SZÁMA	ELHALTAK SZÁMA
1852	80	9
1853	86	102
1854	70	99
1855	90	56
1856	81	64

1857	77	47
1858	69	89
1859	66	50
1860	72	57
1861	60	71
1862	54	68
1863	78	99
1864	60	46
1865	66	45
1866	54	66
1867	69	81
1868	62	60
1869	66	76
1870	65	57
1871	59	77
1872	56	99
1873	37	112
1874	64	106
1875	64	97
1876	83	76
1877	65	53
1878	82	57
1879	58	132

Jegyzetek:

¹ *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Danyi Dezső. Bp. 1960. I. 273.

² Fényes Elek: *Magyar Országnek 's hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest. 1839. IV. 85–86.

³ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest. 1851. I. 235.

⁴ K. Nagy Sándor: *Bihar-Vármegye földrajza Nagy-Várad város leírásával és a magyar királyság rövid áttekintésével*. Nagyvárad. 1886. 92.

⁵ Ezek az anyakönyvek jelenleg nem állnak rendelkezésünkre. A helyi református parókia levéltárában található kijegyzett adatokra hivatkozunk.

⁶ ROM. KAT. V.46

⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Bp. é.n. I. 286.

EGYHÁZ, OKTATÁS, MŰVELŐDÉS

Római Katolikus Egyházközség

Az egyházi élet, az egyházközségek története szorosan összefügg az adott település történetével. A lakosok nagy része erős vallási hagyományok kötődésében és szokásrendjében él. A vallási lojalitás, az egyházhoz tartozás, a más hitűektől való elkülönülés jelentős mértékben meghatározta az emberek mentalitását. Szalacson, ilyen értelemben, a római katolikus és református egyház volt hatással a település életére.

A szalacsi keresztény egyház kezdetei a középkorra nyúlnak vissza. A régészeti leletek között is találunk keresztény tárgyakat. Azt viszont nem tudjuk, hogy az itt letelepedő magyarok mikor veszik fel a kereszténységet és azt sem, hogy mikor alakul meg a katolikus egyházközség. Nem kizárt, hogy a betelepült német hospesek alapítottak itt először egyházközséget, s talán már templomot is emeltek. Az egyházközségre vonatkozó első írásos adataink a 13. század elejéről származnak a Váradí Regestrumból. Ennek 132. bejegyzésében találkozunk a Szent György vértanú tiszteletére emelt egyház Pál nevű lelkészével, aki egyben Bihar megye plébánosainak egyik legrégebbike.¹ A bejegyzés egy végrendeletet említ, mely szerint Szemere, Szemerének fia, bizonyos Dera nevű dusinikot hagyott a fent említett egyházra. A dusinik, vagy dusnok egy szláv eredetű szó, jelentése torló.² Egy olyan szolgáról lehet szó, akit a végrendelező szabadon bocsátott és az egyháznak ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy halála évfordulóján lelki üdvéért tort tartsanak.

A továbbiakban a szalacsi egyházra vagy annak lelkészére utaló adatok már nem pontosítják, hogy Szent György egyházáról van-e szó, vagy a Zsigmond király 1407-es adománylevelében említett Boldogságos Szűz egyházáról, templomáról, melyet éppen ez az oklevél említ először, de valószínűleg már korábban is állt.

A tatárjárás pusztításait minden bizonnyal túlélte az egyházközség. A magyarországi tatárjárást túlélő történetíró, az olasz származású Rogerius váradí kanonok Siralmas krónikájában Bihar, Körmösd, Szeghalom mellett megemlíti Szalacs egyházát is.³

A továbbiakban találunk még az oklevelekben néhány megjegyzést a szalacsi egyházról és annak lelkészeiről. Így például 1277-ben egy Vida nevű szalacsi lelkésszel találkozunk („Vyda sac. de Zoloch”),⁴ aki a váradí székeskáptalan küldötteként felkereste a még jó egészségnek örvendő

Gothard urat (comes), hogy meghallgassa annak végrendeletét, melyet azután a káptalan írásba foglalt.

Nem sokkal ezután, 1282-ben egy Vythus⁵ nevű lelkészt említenek az oklevelek, aki – szintén káptalani kiküldetésben – a király embereivel felhatárolta Péter erdélyi püspöknek, Tasnád s File (Fülöp) bán fiának, Istvánnak birtokait. Az is el képzelhető, hogy az öt évvel korábban említett Vida lelkésztől van itt is szó, csak az oklevélmásoló pontatlanul írta le a nevét.⁶

A középkori magyar egyháztörténet egyik fontos forrása az 1332–37-es pápai tizedjegyzék, amely a pápa által az egyház központi költségeinek fedezésére kivetett adók beszédéről tudósít. Ebben találkozunk egy Vince nevű szalacsi lelkésszel, aki évenként 20 garas pápai tizedet fizet. Ezzel az összeggel Szalacs a megye legnépesebb helységeinek a listáján a tizen-nyolcadik helyet foglalja el, amely egy jó középszintnek felel meg.⁷

Ezt megelőzően az 1291–94-es években egy alkalommal 18, más alkalommal 30+7 kepe püspöki gabonatedet fizetett Szalacs, papja pedig szeretetadományként 1 unciát. Bunyitay Vince szerint ezen csekély összeg „Szalacsot a legigénytelenebb községek sorába szállítja le, de valamely nagyobb csapásban lelheti magyarázatát, mely a községet sújtotta, s amelyből szerencsésen ki is emelkedett”.⁸ De Györffy György táblázata alapján az 1 kepe = 2 köből gabona és az 1 uncia=1/8 márka szeretetadomány, elég tűrhető.

A 15. század elejéről származik a következő adat a szalacsi egyházzal. A már említett Zsigmond király féle adománylevélről van szó, melyből kiderül, hogy Szalacs a középkor folyamán két részből állt; ennek megfelelően egyháza is kettő volt; egyik Bihar vármegyéhez a másik pedig Közép-Szolnokhoz tartozott. Az előbbi egyház Szent György vértanú tiszteletére, az utóbbit pedig a Boldogságos Szűz tiszteletére emelték. A fennmaradt adatokból nem lehet egyértelműen tisztázni, hogy a két külön megyéhez tartozó egyház két külön plébániát képezett-e, vagy egyáltalán miért volt szükség két egyházra. Felvetődik a lehetőség, hogy az egyik templomot a bevándorló németek, a másikat pedig az őslakosság építette. A tizedjegyzékek szerint a püspöki és pápai adót egy összegben fizeti a két egyház, ezért is nem valószínű, hogy két külön plébániát képeztek volna.

Maga a település, s ezzel egyidőben valószínűleg a két egyház is, a káptalan birtoklása idején (1407 után) olvadt össze.

A reformáció koráról már valamivel többet tudunk. A Debrecen vonzáskörzetébe tartozó Szalacson 1549 táján már követői vannak a kálvi-

ni reformációnak. A település teljes áttérésére csak 1557-ben kerül sor, amikor a felosztott váradi káptalan birtokai világi, földesúri joghatóság alá kerülnek. A bihari reformációban fontos szerepet játszó Varkoch Tamás lesz Szalacs új földesura, aki maga is a genfi reformáció híve. Szalacs lakossága pedig, földesurát követve (Cuius regio, eius religio – Akié a föld, azé a vallás) egyöntetűen áttér az új hitre. Az addig használt templomot – minden bizonnyal – az új hitelveknek megfelelően „átrendezték”. Ettől kezdve másfél évszázadon keresztül a szalacsi katolikus egyházközség megszűnt létezni.

A török uralom alóli felszabadulás után Magyarország és Erdély is a Habsburg-birodalom befolyása alá került. Vallási téren ez az ellenreformáció nagymértékű megerősödését jelentette. A Habsburg-uralkodócsalád a katolikus hit védelmezője és terjesztője volt. A felszabadult területeken újjáalakultak a katolikus hitközségek, templomokat építettek, vagy elvették a protestánsoktól. A gyéren lakott vidékekre katolikus vallású telepéseket hoznak. Ezen országos folyamatba illeszkedik a szalacsi római katolikus egyházközség 1736-ban történt újjáéledése is.⁹ A rekatolizációban bizonyára nagy szerep jutott – ha nem is kizárólagos – az ez idő tájt betelepített Zemplén megyei tót családoknak.¹⁰ A falu lakossága ellenszenvvel fogadta a katolikus vallású, telepéseket. A máig élő népmonda legalábbis erről tanúskodik: „... Az itt élő reformátusok nem akarták beengedni a katolikus vallású tótokat, akik cókókjaikat lerakva a falun kívül maradtak. Azt a helyet ma is Szállásdombnak nevezik, mert először ott telepedtek meg. Kicsi gyermekeiket nyírfakéregből készült puttonyokban hozták...”¹¹ A katolikusokat a faluban ma is tótoknak csúfolják.

Az újjászületett egyházközség plébánia építéséhez fog, ebben egy szoba szolgált kápolna céljaira, mely 1750-ben villámcsapás következtében elpusztult. A lángok közt lelte halálát az első plébános, Bakos Ferenc is.¹² Ezt követően a reformátusoktól próbálják visszaszerezni a templomot, a váradi püspökség nem titkolt segítségével. Az ellenreformáció eme új hulláma megvetette azon vallási ellentétek alapját, melyek a mai napig éreztetik hatásukat. A 18. század közepétől egyre több panaszlevelet találunk, melyekben a református hitközség elöljárói tiltakoznak a katolikus plébános visszaélései ellen, s a káptalantól várják sérelmeik orvoslását.

1766. március 9-én például arról panaszkodnak, hogy beázik a református templomtorony, s már-már életveszélyessé válik, melynek oka a siralmas időkből keresendő, írják: „Körülbelül tizennégy évvel ezelőtt a káptalan akkori Abbas [apát] Ujvári Úr – mint földes úr által oratóriumunknak

elvételeire czélozó szándékrul hallatott rémítő hírek, sőt tömlöcöztetés, oskolamesterünknek turbáltatása, templomunknak békerítésére összehordott fánknak semmire tétettetése való félelemtől mégcsak instálni sem mertünk az építésre való engedelemért”.¹³ Ezután – folytatják – Szalbek főrépost járt Szalacson, aki pénzért kérte a templomot, s azzal fenyegetőzött, hogy ha nem adják vissza, három év múlva el fogja venni tőlük erőszakkal. Ezért nem merték eddig megjavíttatni a beázó toronytetőt. Most erre kérnek engedélyt a káptalantól.

A katolikusok részéről történő fenyegetések, visszaélések tovább szaporodnak Szarka Gábor plébános idején. A harangozás miatt robban ki az újabb vita 1774-ben. A plébános azt szerette volna elérni, hogy a reformátusok ne harangozzanak addig, amíg az ő hármias harangozásuk le nem telik (ami egy, másfél órába is telhet), mert az ő hívei a kétféle harangszót nem tudják megkülönböztetni. A reformátusok azzal érvelnek, hogy így az ő istentiszteletük kerülne kedvezőtlen időpontba.¹⁴ A plébános nem riad vissza erőszak alkalmazásától sem. Ez tűnik ki egy másik káptalanhoz címzett panaszlevélből: „Plébános uram pedig egy pálczával haranglábunkba fel mene, harangunkat elhagyatta, harangozónkat onnan lehajtotta, és egy káplárral, s két fegyveres közvaragonyos katonával a Tömlöczhöz késértette, be is tétette volna a Tömlöczbe ha ketten vagy hárman érkezvén az Elől Járók közül az instanciájok által el nem fordították volna... Az Ekklesia Elől Járóit kik a harangozónak parancsolnak mocskolta és kurványozta”.¹⁵

Ugyanebből az évből származik az a panaszlevél is, mely arról tudósít, hogy a katolikus pap a reformátusoknak kilenc hízó sertést lövetett meg, s bizonyos földterületeket kerített be a káptalan engedélye nélkül, mely által: „... praedikatorunk és oskola Mesterünk Búzájának úgy a kertben teremhető akármely naturáléknak ki és be hordatásukat, a be járóit elfoglalván tellyességgel megakadályoztatta”.¹⁶ A káptalani kiküldött orvosolja majd e sérelmet; az említett területet elcseréli egy úttal.

1776. május 13-án kelt levelükben a református egyházközség előljárói ismét Szarka Gábor plébános ellen emelik szavukat, aki a református templom keleti felénél a faltól kétlépésnyire állította fel a keresztet; s azzal fenyegetőzött, hogy aratásra a kereszt felkerül a templom tetejére is, s „mi számunkra fából fognak csináltatni” [templomot] – írják levelükben.¹⁷ Erre azonban nem került sor. A II. József-korabeli vallási türelem itt is érezteti hatását, s a reformátusok végre megjavíttathatják, illetve kibővíttethetik templomukat, a katolikusok pedig újat építenek.

A templom története

1792-re épül fel az új, barokk stílusú katolikus templom. Tornyát először zsindelellyel fedték, 1936-ban cserélték fel bádogra.

Szegmensíves záródású, vakolat keretelésű kapu vezet a nyújtott téglalap alaprajzú, sokszög záródású szentélyvel rendelkező templomhoz. A hajó hevederívek által tartott, csehsüveg boltozású belső terét szegmensíves záródású, sima vakolat keretezésű ablakok világítják meg. A kétemeletes torony által koronázott északi homlokzat háromtengelyes. A két szélső tengelyében álzáróköves, félköríves záródású ablakok, közepén a törtívű párkánnyal koronázott főbejárat és egy álló, ovális ablak látható. A kapuzat frízében az építetőre és az építés idejére utaló felirat található. A templom késő barokk stílusban épült, de klasszicista elemeket is tartalmaz (például az északi homlokzat sarkait tagoló lizénák).

A templom főoltárán a Boldogságos Szűz látható, titulusa az augusztus 5-i Havas Boldogasszony. Négy mellékoltár található a templomban: Jézus szíve, Szent László király, Szent József és Pádai Szent Antal tiszteletére. Oltárképeit Mezei Lajos váradi festőművész készítette 1879-ben, Nogáll János váradi püspök megrendelésére. Egy kedves anekdota maradt fenn vele kapcsolatban: a nehéz anyagi körülmények között élő festőművész 80 forint tiszteletdíjat kért. A püspök – aki egyébként a művészetek pártfogójaként volt ismert – erre azt válaszolta, hogy ő művészekkel nem alkuszik, csak licitál, de felfele. Így kapott Mezei 500 forintot az elvégzett munkáért.¹⁸

K. Nagy Sándor útirajzaiban a következőket jegyzi fel a katolikus templomról: „A templomajtó felett a következő felirat látható: «Capitulum Magno Varadiensis MDCCLXXXII», belől pedig a templom hajóján ezen chronostichon: GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBVS BONAE VOLVNTATIS”. A kiemelt betűkből összerakható a templom építésének évszáma, igaz kicsit erőltetve: MDC (1600) + LL (50+50) + L (50) + XXV (25) + V (5) + V (5) + IIIIII (7), ezeket összeadva 1792-t kapunk. „Van ebben a hosszú keskeny templomban – folytatja a krónikás – egy Mária fogantatását s egy sziklából forrást fakasztó Szent-László királyt ábrázoló kép, s Mária mennybemenetele, hol egy csoportban nyolc díszmagyar ruhás hegyesre pödrött bajuszú magyar ember bámul a felemelkedő Mária után.” Mindezek a képek ma is láthatók.

A templomot két méter magas téglából épült kerítés övezi, mintegy erősíti. Négy harangja van, kettőt a káptalani kanonokok költségén öntöttek,

kettőt pedig a hívek adakozásából. Ma mindegyiket elektromos áram működteti. Az egyházközség anyakönyvei 1752-től fogva maradtak fenn.

Az 1980- as évek elején Nagys. és Ft. Perpék János kanonok idején kívülről újítták fel a templomot. Bálintfy Béla tiszteletbeli esperes idején a templom és torony fedelét cserélik le, majd a belső felújítása következett. Az új padokat Kolák Géza, helyi ezermester készítette, a freskókat Bódi Endre szatmárnémeti festő renoválta, az orgonát pedig a nagyváradi Krizsán György újíttotta fel. Az utóbbi években, Duma Ferenc szolgálata idején, folytatódott az épületek felújítása. Az újjávarázsolt parókia a legjobb bizonyítéka ennek.

Az itt szolgált lelkészek közül kiemelkedik Knapp András, aki 1823 és 1851 között szolgált Szalacson. A nagyváradi székesegyház címzetes kanonokja és érmelléki esperes címetet viselte. 1777-ben született a Békés megyei Endrődön. Teológiai pályáját Egerben kezdte. Budán szentelik pappá. Két évig segédlelkész Endrődön, majd Szentandráson, aztán Kárásztelken. A váradi papnevelde alkormányzói tisztségét is betöltötte egy ideig, innen jön majd Szalacsra 1823-ban.

Az 1736-ban újjáépült plébánián a következő lelkészek szolgáltak:

1736–1748 – ismeretlen alesperes

1748–1752 – Bakos Ferenc

1752–1759 – Platszer Ferenc

1759–1774 – Imre Elek

1774–1779 – Szarka Gábor

1779–1790 – Kács Gábor

1790–1815 – Berczik László

1815–1819 – nagyajtai Cserey János Sándor tb. esperes

1819–1822 – Szilágyi Nep János

1822–1823 – Jankovics Imre – adminisztrátor

1823–1851 – Knapp András tb. esperes

1851–1855 – Daray Mátyás – adminisztrátor

1855–1886 – Kubovich Ferenc – alesperes

1886–1892 – Dencs János – alesperes

1892–1907 – Hóza János

1907–1919 – Lép Kornél

1919–1929 – Dorogi Pál tanácsos, plébános

1929–1932 – Peszeki Gergely

1932–1933 – Somogyi Antal plébános

1933–1984 – Perpék János kanonok, plébános

1984–1996 – Bálintfy Béla plébános

1996– – Duma Ferenc esperes-plébános

Jegyzetek:

¹ Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad. 1883–1884. III. 302.

² *Lexikon Latinitatis Medii Aevii Hungariae*. Budapest. 1992. III. 271.

³ Bunyitay. i.m. I. 141.

⁴ Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda*. 1832. Tom. V/2. 417.

⁵ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest. 1987. I. 663.

⁶ Bunyitay. i.m. III. 303.

⁷ Györffy: i.m. 664.

⁸ Bunyitay: i.m. III. 304.

⁹ *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest. é.n. 563.

¹⁰ Uo. 145.

¹¹ Faragó József–Fábián Imre: *Bihari népmondák*. Nagyvárad. 1995. 56.

¹² Tempfli József: *Nagyvárad Schematismus*. Nagyvárad, 1995. 102.

¹³ REF. I. 82.

¹⁴ Uo. 119.

¹⁵ Uo. 117.

¹⁶ Uo. 119.

¹⁷ Uo. 158.

¹⁸ Tempfli: i.m. 103.

A Református Egyházközség

1550 táján kezdtek jelentkezni magyar területen a reformáció második, svájci eredetű hullámának szószólói. A Dunántúlon Huszár Gál, Abaújban és Zemplénben Károlyi Gáspár, a török hódoltságban pedig Szegedi Kis István terjesztik a legújabb hitelveket. 1552-ben a beregszászi zsinat fogadja el az első magyarországi helvét hitvallást, s az akkor még „sacramentariusnak” nevezett felekezet villámgyorsan meghódította az egész Tiszántúlt. Az egyház központja Debrecen lett, első püspöke pedig Kálmáncsehi Sánta

Protocollumban írja: „a váradi reformátusokat nehezebb volt reformálni [1784-ben], mint a született pópistákat 1557-ben”.⁶ A vallási türelmi rendelet itt is lehetővé tette a reformátusok számára, hogy templomot építsenek. 1784. szeptember 20-án Keresztesi teszi le az új várad-olaszi református templom alapkövét. Három évig szolgál e gyülekezetben, ahol gyakran volt része megpróbáltatásokban. Megtudja, hogy fizetését is csökkenteni akarják. Így a főispán bátorítására 1787 tavaszán elfoglalja a felkínált szalacsi lelkészi állást. Első látásra sem a falu, sem annak lakói nem nyerték meg a tetszését: „... én tisztességes társasághoz, érdemes emberekhez szoktam, városban születtem, neveltettem, laktam, most pedig alávaló faluba igen bárdolatlan és csalárd emberek közé ... csaknem remetei életre jutottam”.⁷ Később mégiscsak megbarátkozik új lakhelyével, hisz az állásajánlatokat sorra visszautasítva – még a székelyhídt is – huszonöt évet szolgál Szalacson. Itt is hal meg, tiszteletére emléktáblát emelnek a hívek a templomban.

A lelkiismeretes, jó szervezőnek bizonyuló lelkipásztor kihasználta a központi kormányzat nyújtotta engedményeket, lehetőségeket; a templomot kétszer is bővítik, tornyot építenek, felújítják a belső berendezést. Közben a tudományos munkára is időt szakít. Itt-tartózkodása idején írja kordokumentum értékű naplóját, mely csak jóval halála után, 1868-ban jelenik meg Pesten, Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén címmel. A magánéletére vonatkozó adatokon túl számos értékes adatot közöl benne kora egyházi és politikai eseményeiről. Ezenkívül még számos verssel, prédikációval, gyászbeszéddel gazdagította egyházi irodalmunkat, melyek a diószegi nyomdában láttak napvilágot.⁸ A 18. század végén szerkesztett új református énekeskönyvbe 37 éneke került be, sok közülük még ma is használatos.

Keresztesi után szintén nagy műveltségű, értelmiségi lelkész érkezik Szalacsra – Lengyel József⁹ személyében. Pályájuk sok mindenben hasonlít. Külföldi egyetemi tanulmányai után ő is tanítani kezd: 1798-tól a Debreceni Kollégium bölcsészeti tanára lesz. Filozófiai felfogása miatt (Kant híve) azonban megfosztják tanári állásától. Ekkor lelkészi pályára lép. 1802-től Nagyszalontán, 1809-től pedig Váradon szolgál. Nem sok időt tölt itt ő se, akárcsak elődje, nyugalmasabb helyre vágyik. 1813-ban fogadja el a szépen rendbehozott szalacsi eklézsia meghívását. Fáradságot nem kímélve építi, szépíti, igazgatja a szalacsi ekléziát. Emellett időt szakít a tudományos munkára is. Szellemileg a Földi János és Fazekas Mihály köré csoportosuló „debreceni körhöz” tartozott.¹⁰ Nevét a négy magyar reformá-

tus egyházkerület által kiadott közös énekeskönyvben megjelent dicséretei tették ismertté (szám szerint 38 eredeti és két Kleist után fordított éneke). A hívek neki is emléktáblát emelnek a templomban. Helyettese Kassai Ferenc lelkész lesz, akit a hívek állandó lelkipásztorrá hívtak meg, de „... ezen meghívást az egyházi felső hatóság nem hagyta jóvá, mivel a két megelőző lelkipásztor után méltó és tudományos utódot óhajtott volna a szalacsi szent eklézsia vezérének. Látván azonban a szalacsi hívek ragaszkodását Kassai Ferenchez, végre is beleegyezett az ő megválasztásába, aki ha nem is volt éppen olyan híres-neves, mint két elődje, helyét mint lelkipásztor igaz lelkiismeretességgel töltötte be, s a lelkészkedése alatt történt anyagi romlásokból ... [villámcsapás, földrengés] szerencsésen kivezette az eklézsia, s előbbi fényes állapotjába visszahelyezte a hívek segítségével”¹¹ – írja róla Hegedüs Albert. Az ő szolgálata idején építik újjá a fiúiskolát 1822-ben, 1824-ben pedig a leányiskolát. Kassai 1849. május 3-án halt meg Szalacson tífuszban. Kovács József lett az utóda, kinek szolgálatára, tevékenységére minden bizonnyal rányomta bélyegét az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutista rendszer. Az 1867-es kiegyezést követően az eklézsia élete visszazökken a régi mederbe; folytatják a javításokat. 1870-ben bebádogozzák a toronytetőt, 1875-ben a lelkész és felesége egy új úrvacsorai kelyhet adományoz az egyháznak. 1880-ban elkészül az orgona is, de ez már az új lelkész, Szikszay József szolgálata idején (1876–1896) történt.

A millenniumi ünnepek évében került Szalacsra a sokak által még ma is emlegetett Nagy Imre lelkipásztor. Margittáról érkezett a lelkileg és anyagilag is meggyengült szalacsi eklézsia. A nagy elhatározások, építkezések kora ez országos, mondhatni birodalmi viszonylatban is. A szalacsi egyházban is megindulnak a javítások, építkezések (fiú-, leányiskola épül), legnagyobb részben kölcsönökből. A temperamentumos, kitűnő szónok, jó szervező lelkész felhívására – s nyilván az anyagi jólét emelkedése következtében – megindul az adakozás is „Krajcárból lesz a forint” jelszó alapján. Az egyre nagyobb kölcsönök, valamint az első világháború kitörése egyre nehezebb helyzetbe hozza az eklézsia és lelkipásztorát, aki megromlott egészségi állapota miatt 1916-ban nyugdíjba vonul, s hamarosan meg is hal. Neve sokáig élt és még ma is él a köztudatban. Sokan emlékeznek még az általa létrehozott ún. „Noé-szőlőjtvány telepre”, mely sok embernek adott munkát a faluban. A lelkész által szerkesztett és a nagyváradi nyomdában megjelent árjegyzék-katalógus arról tanúskodik, hogy a szalacsi oltványtelepen a legújabb és legnemesebb

francia csemeszőlőktől a nedvet dúsan ontó borszőlőig mindent be lehetett szerezni. Érkeztek is megrendelések az ország minden részéről. A szőlőoltványtelep se sokkal élte túl gazdáját; a világháború teremtette nehéz körülmények, majd a pusztító filoxéra tönkretették.

A lelkészek mellett – a református egyházszervezetből adódóan – fontos szerepet játszottak még a gondnokok vagy kurátorok. Ők kezelték az egyház anyagi javait, gondoskodtak az egyházközség tulajdonában levő földek megműveltetéséről, az egyházi épületek, melléképületek karbantartásáról. Gondosan vezették a gondnoki számadáskönyveket, melyek az eklézsia bevételei, kiadásai mellett számos értékes információt szolgáltatnak a templom építésére, javítására vonatkozóan is. Megtiszteltetésnek is számított a főkuratori állás betöltése, gyakran megesett, hogy az arra érdemes főgondnok megbízatása lejártával főbírói tisztségbe került.

Az első világháború közepén új lelkipásztor érkezik Szalacsra Hegedüs Albert személyében, aki a második világháború kezdetéig szolgál itt. Szolgálatára idején az egyház anyagilag és erkölcsileg egyaránt megerősödik. Jószívűségével megnyerte az egyháztagok szeretetét – írja róla utóda, Mihályi Zoltán. Ezt az is bizonyítja, hogy tiszteletére emléktáblát állítottak a hívek a templomban.

Emléktábla őrzi Balázs Lajos-Béla lelkipásztor emlékét is, aki elődjével, Mihályi Zoltánnal együtt sokat tett az egyház és templom történetének megőrzéséért. Jelen munka is gyakran hivatkozik az általuk lemásolt eredeti dokumentumokra, illetve az általuk összeállított egyháztörténeti ismertetőkre. Mindketten nehéz történelmi időszakban – második világháború, kommunizmus – álltak a gyülekezet élén és lehetőségeik szerint igyekeztek a gyülekezetet lelkileg és anyagilag is megerősíteni.

Az 1989-es fordulat idején Dénes József szolgált a gyülekezetben. Folytatta az egyházi épületek javítását, állagmegőrzését. Újraalakul a Nőszövetség is és létrejön az Ifjúsági Keresztény Egyesület (IKE).

1996-ban Botos András lelkipásztor érkezik a gyülekezetbe, aki folytatja az elődök által megkezdett javítási munkálatokat. A visszaszolgáltatót több mint százéves egyházi épületeket, parókiát felújították. A modern technika nyújtotta lehetőségeket is kihasználták: hangosító berendezést szereltek fel a templomba, a harangokat pedig már elektromos árammal működtetik.

Az utóbbi években az egyházközség számos egyházmegyei rendezvénynek adott otthont (kórustalálkozó, lelkésztalálkozó, versenyek, IKE-kupa) a Nőszövetség, a presbitérium és az egyháztagok közre-

működésével, akik emellett diakóniai tevékenységet is folytatnak, ami a korábban tett egyházi alapítványok tevékenységének folytatásaként is felfogható.

A templom története

A mai református templom 1798 és 1802 közt nyerte el mai formáját. Az akkor történt átalakítások után már nehéz megállapítani korábbi stílusát. Egyetlen utalásunk van csak erre vonatkozóan; 1721-ben Bihar megye tisztségviselői a megye egyházi állapotáról tesznek jelentést – személy szerint Beliczay László szolgabíró s Fejér Péter esküdt –, és azt állítják, hogy Szalacson kéttornyú, monostorszerű egyház van. Találunk még egy 1705-ből származó községi pecsétnyomót, melyen egy templomszerű építmény látható, alacsony tornyán egyszerű házfedélféle, rajta csillag és vitorla. A pecsétnyomó valószínűleg a templom déli oldalát ábrázolja két ablakkal. Az ábrázolás azonban eléggé stilizált, így az sem állapítható meg, hogy valóban kéttornyú-e a templom. Igaz, hogy azt sem tudjuk pontosan, hogy egyáltalán a mai református templom helyén kell-e keresnünk a kéttornyú, monostorszerű egyházat.

A nagy utazó, K. Nagy Sándor a 19. század vége felé megjelent könyvében¹³ a Burga hegyen, az ún. Templomhelyen állt egykori templommal azonosítja a kéttornyú egyházat, mely „... lassanként elpusztult egészen – írja – vagy helyesebben a praktikus utódok értelmessége folytán átváltozott kéményekké (azért állanak a környéken azok az unalmasan hosszú kémények, melyekről azt hihetné valami czifranyelű bosnyák késeket áruló jámbor muzulmán, hogy minarett-erdő)”.¹⁴ Ez a ma már csak helynevekben fennmaradt templom (Templomhely, Papkútja, Szent György utca) lehetett a középkori, Szent György vértanú tiszteletére felszentelt templom. A múlt század végén már csak egy Templomhelynek nevezett halom őrizte helyét, tégláit pedig a környező házak kéményei, s „öreg emberek mesélik, hogy a templomhely északi részén szekérszámra vannak rakáson emberi csontok. És csakugyan középkori egyházainknak rendszeren éjszaki oldalán szoktak állni az ún. csontházak (ossaria), hová az új sírok ásatásánál előkerült csontokat tisztességesen elhelyezték. A templomhelytől alig néhány lépésnyire gazdag forrás ömleszti ma is üdítő vizét, s annak neve «papkútja»”¹⁵ – írja Bunyitay.

Nem valószínű, hogy ez lett volna az 1721-ben említett kéttornyú egyház, mert akkor a tizenöt évvel később újjáéledő katolikus hitközség minden

bizonynal ezt foglalta volna el, s nem kellett volna a század közepén a reformátusokkal viaskodni a templomért. A Szent György tiszteletére emelt templom már korábban elpusztulhatott, talán épp a török hódítások idején.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a mai református templom helyén állt a Beliczay László által említett templom, mely azonos lehet a Zsigmond király adománylevelében említett Boldogságos Szűz templomával, s bizonyára ezt veszik birtokukba 1557-ben a reformátusok. A rendelkezésünkre álló levéltári anyagban sajnos nem találunk utalást a kibővítés, javítás előtt álló templom stílusára.

II. József 1781-es vallási türelmi rendelete lehetővé tette a reformátusok számára Szalacson is templomuk kibővítését. Az 1795-ös kurátori számadásban már találunk adományokat a templom újjáalakítására.¹⁶ Elkezdik a fa, zsindey, mész, téglá beszerzését is. Valami miatt mégis elhalasztódik az építkezés, hisz 1796-ban az egyház kölcsönad bizonyos személyeknek 14 ezer téglát.¹⁷ Az 1797. január 29-i presbiteri gyűlés úgy határoz, hogy még ezen évben hozzá kell fogni az építéshez, akár nagyobb kölcsön felvétele árán is. Először a nagykarolyi kőművesmesterrel, Winkler Jakabbal kötnek szerződést, az építkezést mégis Éder Jakab váradi kőművesmester kezdi el. Bizonyára az ekkor itt szolgáló Keresztesi József lelkipásztor hívja őt Szalacsra, hiszen már ismerte a várad-olaszi református templom építésének idejéből.

A templomépítés 1797 május 11-én, reggel hat órakor tartott istentisztelet után kezdődött el. Ekkor teszik le a templom nyugati részén a bővítés alapkövét.

Az építkezés egy év alatt befejeződött, amelyet a templom nyugati oldalán termésköbe metszett felirat is megerősít:

D. O. M.
ECCLESIA REF. SZALACSIENSIS
EXSTRUXIT
MDCCXCVIII

Nem sokkal ezután lebontják a régi tornyot és kelet felől is megtoldják a templomot; 1802. május 10-én kötik meg a szerződést Éder Jakabbal: „Éder Jakab a szalatsi ref. Ekklesinak fogok építeni egy tornyot a templomnak toldásával együtt... Az épületet tiz esztendeig garantírozom”.¹⁸ Még abban az évben befejezik az építést, hirdeti a torony oldalán termésköbe metszett felirat:

DEO TRIVNI
 REGNANTE FRANCISCO II
 AVGVSTO
 REFORMATI SZALATSIENSES
 EXSTRVXERVNT 1802.

Az első, 1822-ben készített, egyházi leltár szerint két harangja van a kibővített templomnak. A nagyobbikon a következő felirat állt:

ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÉPÍTTETTE MAGA KÖLTSÉGÉVEL A'
 SZALACSI REFORMÁTUS SZ. EKKLESIA.

CS.P. NP. NP. SEBASTIAN LÖCHERER GOSS. MICJ IN EPERJES
 ANNO. 1741.

A kisebbik harangra ez volt írva:

FUDIT GEORGIUS SZEGEDI IN SZALATS 1752. ISTEN
 DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A' SZALACSI REFORMATATA SZ. EKKLE-
 SIA MAGA KÖLCSÉGÉVEL AÑO 1752.¹⁹

1815-ben a belső berendezést újítták fel. Nem sokáig gyönyörködtek a hívek a kívül-belül rendbehozott templomban, mert 1827. május 20-án vil-
 lámcsapás érte a tornyot, melynek tetőzete leégett, a harangok pedig
 megolvadtak. Nehéz helyzetbe került az 1822–24-ben végzett iskolaépítés
 folytán már amúgy is kimerült eklézsia. A székeskáptalanhoz és az egy-
 házmege eklézsiáihoz fordultak segítségért. A megolvadt harangokat a
 kurátor és öccse saját költségükön öntették újjá, melyen a következő felirat
 állt:

ISTEN DICSŐSSÉGÉRE, A' SZALACSI REF. SZ. EKKLÉSIA
 RÉSZÉRE ÖNTETTE ZSIGÓ ISTVÁN CURÁTOR, SAJÁT
 KÖLTSÉGÉN. N. VÁRADONN JÚN. HÓN: 26. KÁNN. 1827. HORNER
 HENRIK ÁLTAL. AZON KÉT HARANG DARABJAIBÓL MELYEKET
 A' MENNYKŐ TÜZE A' FENT ÍRT ESZTENDŐ MÁJ. HÓN. 20. KÁNN
 DÉL UTÁNNI 2. ÓRAKOR ÖSSZE RONTOTT.²⁰

A következő évben az eklézsia is öntet egy új, 10 mázsás harangot.

A természeti csapások ezzel még nem értek véget. 1829. július 1-jén
 földrengés rázza meg a környéket; „... ezen nap estvéli földrengés a torony
 északi és déli felső részét a harangszéken felül kettészakasztotta és az egész
 tornyot szembetűnőképpen délre görbítette.”²¹ Nem tudjuk pontosan, mikor
 javították ki a toronyban esett károkat, vagy talán ki sem javították, mire
 bekövetkezett az 1834. október 15-i újabb földrengés, mely a templom
 mennyezetét is beszakította. A toronytetőzet építését 1846-ra befejezik, ezt
 bizonyítja az 1846-os évszámmal ellátott vitorla. A templom mennyezetét

nem tudjuk mikor javították meg, mert az 1848–1858 közötti jegyzőkönyvek hiányoznak. 1860-ban a régi kőszószéket fára cserélik, 1870-ben pedig a tornyot bádogozzák be. 1880-ban orgona is épült, melyet 1908-ban, 1937-ben és 2002-ben újítottak fel. A legutóbbi felújítás Pünkösti Apor Miklós orgonaépítő-mester vezetésével történt az egyháztagok és a hollandiai testvéregyház anyagi támogatásával.

Az oktatás államosításáig a legtöbb kántor egyben tanító is volt. Knopp Lenke volt az utolsó kántortanító. Utána Mihályi Zoltán lelkész végezte el a kántori teendőket, majd pedig Kuzmányi Sámuel Sándor 1954–1986 között. Őt Dénes Erzsébet követte 1995-ig. Azóta Botos Magda a kántornő.

A templomon végzett későbbi javítások a stílusán már nem változtattak. A nyújtott téglalap alaprajzú késő barokk templomépület keleti oldalán egy kétemeletes hagymasisakkal fedett torony látható. A hajó külső homlokzatain sima keretelésű párkányok és lizénák fogják közre a szegmensíves záródású ablaknyílásokat. A hasonló tagoló elemekkel osztott torony keleti oldalán klasszicista kapuzat vezet a toronyaljba. A kapuzat frízében 1802-es építési évszám látható. A háromszög oromzat mezejében ugyancsak építési emléktábla van elhelyezve. A kapuzat fölött ovális ablak látható. Hasonló ablak világítja meg a torony első emeletét is. Az utolsó óraíves párkány által koronázott és vízszintesen, sarkain pilaszterek által tagolt felső emeleten köténydíszes, félköríves záródású ablakok nyílnak. A hajót bádoggal fedett nyeregtető fedi.

Az egyházközség kegytárgyai

A kegyszerek, a különböző nemesfémekből készült kelyhek, tányérok, kannák az úrvacsorai, keresztelési szertartás nélkülözhetetlen kellékei. Nagyrészt adományozás útján kerültek az egyházközség tulajdonába. Az adományozók lelkipásztorok, gondnokok, buzgó egyháztagok vagy maga a gyülekezet.

Az egyházközség tulajdonában levő legrégebbi kegytárgy egy megrongálódott állapotban levő talpas pohár 1645-ből. A fenekén levő GG mesterjegyből következtetve a debreceni Gregorius Gyursa ötvösmester alkotása lehet. A kehely aranyozott ezüst, talpa kihajló, teste csonka kúp alakú, növényi frízekkel díszítve.

Ezt követi időrendben egy szintén aranyozott ezüst úrasztali kehely. Kovácsolás, vésés, öntés, szemcsézés technikájával készült. Talpa kerek, szalagmintával díszített. A láb rövid, kupája magas, csonka kúp alakú, rajta

három medalion városrészletekkel és állatformákkal (borz, öz, róka). Ezeket a medalionokat három repülő angyal nyitott szárnya kapcsolja össze. A kehely a 17. század végén készülhetett egy szebeni ötvösműhelyben. Mesterjegyből kiolvasható, hogy M.A. ötvösmester kezemunkája, de a díszítésén, stílusán Sebastian Hann remek ötvösmester hatása érződik. A művészettörténészek szerint a kehely az erdélyi ötvösművészet érett barokk stílusjegyeit összesíti.²² A szélén körbe adományozó felirat látható:

A SZALACSI REFORMA + ECCLESIANAK + AJANDE + SALA + KOVACS PETER + 1705.

Szintén Kovács Péter adománya egy 1701-ben Gyulafehérváron készült kis ezüst tányér, aranyozott betűkkel.

Említésre méltó még az az úrvacsorai kehely, amelyet Keresztési József adományozott az egyháznak. 1802-ben a toronyépítésre szánt 100 rfl-on készítette a kelyhet: „... látván az ekklezsiának ebbeli fogyatkozását arra fordítottam [a 100 rfl-t], hogy az Úr asztalához egy megaranyozott nagy ezüst pohárt csináltattam Bécsben... Körül rajta ezen írás: PRÉDIKÁTOR KERESZTESI JÓZSEF ÉS FELESÉGE ZEMPLÉNYI KRISZTINA, A SZALACSI REF. EKKLÉZSIA SZÁMÁRA AJÁNDÉKUL CSINÁLTATTÁK BÉCSBEN 1803”.²³ A feliratot a debreceni „sculptor”, Erős Gábor metszette, a betűket pedig Koromzai ötvösmester aranyozta.

Az úrasztali kannák már az aranyból, ezüstből jóval olcsóbb ónból készültek, akárcsak a keresztelő kanna. Ezek a 18. század első felében készültek. Az egyik ilyen kanna feliratából kiderül, hogy 1712-ben készült és Oroszi István lelkész adományozta az egyházközségnek.

A kegytárgyak közül kiemelhetünk még két úrasztali kendőt, terítőt; az egyik egy kisebb méretű, sarkaiban kék virágokkal hímzett fehér kendő, a következő felirattal: ISTEN DICSŐSEGÉRE ADTAM AZ SZALACSI TEMPLOMHOZ ÉN LABONCZ MIKLOSNE 1696. A másik úrasztali terítő már jó fél évszázaddal későbbi. Az 1822-es egyházi leltár a következőket jegyzi le róla: „Egy nagy fejrészű, melly arany csipkével van beszegve, á négy szegletin arany virágok vagynak, á keszkenő kellő közepébenn aranyos mezőbenn áll egy arany Pellikán Madár, á két szárnyait kiterjesztve, nyakát lefelé görbesztve orrával vagdalja mejjét vagy begyét, és az abból kijövő vérrel táplálja három éhes arany fiait, körülötte négy circulusokban belől kezdve: MINNYÁIAN KIK SZOMJUHOZTOK JÖJJETEK * második circulusba E VIZEKRE VEGYETEK MINDEN PENZ NELKÜL BORT ES TEJET, harmadik circulusba TI IS KIKNEK NINCSEN PENZETEK JÖJJETEK ES EGYETEK ESAIAS Sz. PR LV Rz

SZK IVR, negyedik circulusba A SZALACSI R.SZ. EKKLESIA SZÁMÁRA KESZITETTE FELEGHAZI SÁRA. A keszkenőnek négy szegleteire néznek az esztendő jelentő számok 1757, a keszkenő négy széleinn: FELEGYHAZI GYÖRGY ÉS SZABO ERSEBETH – A Sz EKKLESIANAK AJANDEKOZZA.”²⁴

A terítőn ábrázolt pelikán-motívum gyakran előfordul a keresztény jelképek között: nagy ínség idején a pelikán saját mellét tépi fel és kicsorgó vérével táplálja kicsinyeit.

Jegyzetek:

¹ REF. II. 69.

² Kassai Ferenc: *A szalacsi ref. szent eklézsia hajdani és mostani környül állásainak melyeket a régiekre nézve originálé dokumentumokból szedett össze Kassai Ferenc* (kézirat). 1.

³ REF. II. 70.

⁴ Mezösi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején*. Budapest. 1943. 148.

⁵ Keresztesi József: *Krönika Magyarország egyházi és világi közéletéből*. Pest. 1868. 275.

⁶ Uo.

⁷ Csernák Béla: *Keresztesi József*. In: Református Szemle. 1959. 56.

⁸ Keresztesi: i.m. 282.

⁹ Csernák Béla: *Lengyel József*. In: Református Szemle. 1959. 272.

¹⁰ Barcza Józsefné: *Lengyel József*. In Reformátusok Lapja. 1963. 12.

¹¹ Hegedűs Albert: *A szalacsi református egyház története* (kézirat). 2.

¹² Bunyitay: i.m. III. 303.

¹³ K. Nagy Sándor: *Bihar-Ország. Utirajzok*. Nagyvárad. 1888. III. 35.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Bunyitay: i.m. III. 304.

¹⁶ Mihályi Zoltán: *A szalacsi református egyház és templom története a kezdetektől az első világháborúig*. (kézirat)

¹⁷ Uo.

¹⁸ REF. I. 163.

¹⁹ REF. II. 52.

²⁰ REF. III. 84.

²¹ Mihályi: i.m.

²² Al. Săşianu, Gheorghe Ghorun: *Nemzedékről nemzedékre*, Debrecen. 1996.

²³ Keresztesi: i.m.

²⁴ REF. II. 65.

Oktatás

Az oktatással kapcsolatos első adataink a 15. századra nyúlnak vissza és olyan szalacsi diákokra vonatkoznak, akik külföldi egyetemekre mentek tanulni. 1412-ben két szalacsi peregrinus (vándordiák) iratkozott be a bécsi egyetemre – Briccius de Salach¹ és Paulus de Salach² néven, 1455-ben pedig Szalacsi Georgiust³ találjuk itt. 1548-ban egy Wolbertus⁴ nevű szalacsi diák a wittenbergi egyetemre iratkozott be. A 17–18. század fordulóján a híres nagyenyedi Bethlen Kollégiumban is találunk szalacsi diákokat: 1694 – Szamuel Szalacsi, 1719 – Iosephus Szalatsj.⁵ Mindezek az adatok utalnak a település gazdasági erejére is, hiszen a peregrinus diákok száma mindig a gazdasági fejlettség egyik fokmérője volt.

A helyi oktatás kezdeteiről keveset tudunk. Valószínűleg a reformáció térhódítása után, egyházi felügyelet alatt kezdődött el Szalacson is az alsófokú iskolai képzés. Ezek az iskolák az egyházközség irányítása alá tartoztak. Legfontosabb teendőjük a katekizmus, bibliai történetek, egyházi énekek és ehhez kapcsolódva az olvasás megtanítása volt. Az írásra és a számtanra már kevesebb hangsúlyt fektettek. A tanítók általában tanulmányaikat félbehagyott vagy megszakított diákok voltak. Ez látszik a 18. századtól fennmaradt rektori névsorból is, melyben elég gyakran szerepel a bejegyzés, hogy később az illető pap lett. A pap és a tanító képezték a falu értelmiségét.

A református egyház iratai között találunk egy 1633-ból származó okiratot, mely a református iskola igazgató-tanítójának, rektorának fizetését szabályozza: „Az melly házas embernek vetése vagyon fél köből búzát ad, kinek nincs negyed. Esztendő alatt elegendő fával tartoznak. Az halottnak való harangozástól, ha férfiú három pénz, ha leány vagy asszonyi állat két pénz”.⁶ Az oklevél további részéből kiderül, hogy a rektor terménybeni fizetése épp a papi fizetés fele. Ez az arány a későbbiekben is fennmarad. Amint a díjlevélből is látszik, a tanító egyben a harangozói teendőket is ellátta. Még a 18. századra is jellemző, hogy a tanító gyakran kántor, harangozó és jegyző is egyszemélyben. Fizetését az egyháztól és a szülők-től kapja, általában terményben. Lakásáról is az egyház gondoskodik.

Az első, név szerint ismert rektor Szalacson Szilágyi Sámuel volt, 1717-ben tanított itt. Ettől az évtől kezdve – a rektorok névsorának tanúsága szerint⁷– megszakítás nélkül működött itt alsófokú református képzés. Kezdetben csak fiúiskola működött, egyetlen tanítóval. Jellemző, hogy a rektorok csak két-három évet töltöttek itt. 1777-ből ismert az első leányisko-

lai tanító, Ari András. Éppen ez idő tájt egységesült a magyarországi iskolaügy a két iskolaügyi reform (Ratio Educationis – 1776, Norma Regia – 1781) következtében, melyeknek legfőbb céljuk, hogy az iskolák hasznos állampolgárt neveljenek. Ennek szellemében fogalmazzák meg a tantervi előírásokat is. Egy 1796-ból származó körlevél (lásd: Függelék) részletesen bemutatja, hogy mit és hogyan kellett tanítani ezekben az iskolákban.

Bizonyára a helyi katolikus plébánia is megszervezte a maga felekezeti iskoláját. A 19. század elejéről több adatunk is van a katolikus elemi oktatásról: egy 1806-ból származó adat szerint a váradi káptalan eltiltja a plébániát „a református iskolának fundusa elfoglalásától”.⁸ 1848 júliusában Knapp András plébános a kétosztályos elemi tanoda igazgatója, melyben az oktatás magyar nyelven folyik. 1856 tavaszán a plébánia a káptalan segítségét kéri a kántori és harangozói lakóházak kijavítására. A káptalan visszatartja kérésüket, mondván, hogy „...minden hitfelekezetű községek gyermekeik nevelésekre szolgáló iskolai és tanítói épületeket, saját költségeken tartoznak építeni s fenntartani. Annálfogva, folyamodóknak, kiknek irányokban különben is minden volt földesúri kapcsolatunk meg szűnt, kérésük nem teljesítődik.”⁹

A 19. század első évtizedeiben újítják fel a reformátusok is iskoláikat. Az 1822-es egyházi leltár szerint a leányiskola „össze dülő félben van”.¹⁰ Ebben az évben készül el a fiúgyermek iskolájának új épülete is, mely a leltár szerint földből veretett, nádas tetejű, két kőkémmenyel. Három szobából áll: kettő a kisebb és nagyobb gyerekek oktatására szolgál, a harmadik pedig a rector szobája, melynek berendezése elég szerény: „egy ócska kis asztal, egy ócska nyoszolya, egy ócska könyvtartó Théka és két sással kötött ócska karszék”.¹¹ Ekkor szabályozzák újonnan a rectori fizetést is a papi staláriummal együtt. Az 1819-es Oskola Rectori Conventio¹² szerint a fiúiskola rectora, aki egyben a kántori teendőket is ellátja, a papi fizetés felének megfelelő terménybeli fizetést kap. Ehhez adódik még a szülők által fizetett pénzösszeg. A Conventioból és a későbbi halotti anyakönyvi bejegyzésekből kitűnik, hogy nemegyszer a rector tartotta a halotti prédikációt is. A fizetéslevél előírja, hogy a rector köteles felfogadni maga mellé egy, mind az éneklésre, mind az oktatásra alkalmas Praeceptort.

Ezekben az iskolákban a tanítás két – téli és nyári – időszakra oszlott. Az utóbbit igencsak korlátozták a mezőgazdasági munkák, a gyerekeket ugyanis igen hamar munkára fogták a szülők. Ez ellen próbál fellépni az az 1852-es határozat, mely pénzbeli büntetést irányoz elő azon hanyag szülőkre

nézve, akik nem küldik iskolába gyerekeiket. A büntetés összege először 3,10 pengő korona, másodszer akár 15 pengő koronáig is terjedhet.¹³ Egy 1850-es rendelkezés 6-tól 12 éves korig írta elő a tankötelezettséget és elrendelte az iskolakötelesek számának összeírását is. 1895-ben megszerzik a harmadik, előbb mint a rektor által fizetett segédtanítói, 1913-ban pedig a negyedik tanítói állást.

Az egyházi oktatás a 20. század közepéig fennmaradt a politikai változások és az egyházak anyagi nehézségei ellenére is. A második világháborút követő politikai változások következtében kiadott 1948-as tanügyi törvény beszünteti az egyházi iskolákat és Szalacson is kezdetét veszi az állami oktatás.¹⁴ Lányok és fiúk, reformátusok és katolikusok együtt járnak ezután iskolába. Kezdetben a régi egyházi iskolák épületeit használják (Nádasiskola, Jakabiskola, Bádogosiskola, Márk-féle iskola), de ezek túl szűkösek bizonyulnak. Kevés állami támogatással, nagyrészt önerőből építi fel a falu az új emeletes iskolát, mely alapjaiban a régi katolikus káptalani iskola maradványait rejtí. 1964-re fejezik be az építkezést. A magasfeszültség megjelenéséig (1968–1969) a faluban működő áramfejlesztők látják el elektromos árammal az iskolát más középületekkel együtt. Az iskola bebútorozása, felszerelése után sikerül az ivóvízellátást is megoldani: 1981-től egy ártézi kút biztosítja az ivóvizet. Az egykori református iskola (Jakabiskola) egyik termét alakítják át tornateremmé, amelyet a református egyház jóvoltából, napjainkban, az egyházi javak visszaszolgáltatása után is használhat az iskola.

1974-ben épül fel a mai óvoda épülete, melyet a falu teljesen önerőből készít el az egyik régi református egyházi épülethez toldva, ugyanis teljesen új épület építésére nem kapott engedélyt. Az iskolától megspórolt anyagokból, a helyi tégláégetőben készült téglákból készül el az épület rövid idő alatt.

Az 1989-es változások után új korszak kezdődik a helyi oktatás történetében is. A megváltozott körülmények új lehetőségek és új kihívások elé állítják az iskola mindenkori igazgatóját és a tantestületet. Az elmúlt évtizedben tovább modernizálták az iskolai felszereléseket. Önerőből, pályázatok és támogatók révén megnyílhatott az informatikai szaktanterem, ahol a diákok lehetőséget kapnak a számítástechnikai alapismeretek elsajátítására, ami a 21. századi oktatási követelmények egyik alapelemét képezi.

Folyamatosan végzik az épületek karbantartását, az állagjavítási munkálatokat. 2002-ben például újrafestették kívülről az épületet, amely az építés óta még nem történt meg.

Jelenleg 256 diák jár az I–VIII. osztályba, és 91 óvodás három csoportba. Ettől a tanévtől újraindult a közelmúltban beszüntetett kiscsoport is. Mindannyian magyar tagozaton tanulnak. Az állami oktatás megkezdése óta rövidebb időközökben és alacsony létszámmal működött román tagozat is.

Az iskolában folyó nevelői-oktatói tevékenység színvonalát, az itt dolgozó pedagógusok munkáját tükrözik a diákok által elért eredmények a tanulás (vizsga, versenyek), a sport (Érkupa), a kulturális tevékenységek (menet-, modern táncscsoport) terén. Az utóbbi évek képességfelmérő vizsgáin jól szereplő diákok az általuk választott iskolákban tanulhatnak tovább, remélhetőleg közülük többen felsőoktatási intézményekben folytatják majd tanulmányaikat és tovább haladnak a Briccius és Paulus de Salach által megkezdett úton „az Értől az Óceánig.”

Jegyzetek:

¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979. 217.

² Uo. 310.

³ Uo. 235.

⁴ Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged. 1992. 285.

⁵ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 115, 135.

⁶ REF. I. 80.

⁷ Hegedűs: i.m. 6.

⁸ REF. I. 178.

⁹ RÓM. KAT. VIII. 214.

¹⁰ REF. II. 52.

¹¹ Uo.

¹² REF. II. 75.

¹³ RÓM. KAT. X. 55.

¹⁴ Az állami iskolára vonatkozó adatokat Bokor István jelenlegi iskolaigazgató és Tatai Menyhért nyugalmazott tanító, egykori iskolaigazgató szolgáltatták, akiknek segítségét ezúton is megköszönöm.

„Az Értől az Óceánig” – Szalacs híres szülöttei

Id. Gyalókey Lajos (1825–1899)

1825. november 13-án született Szalacson.¹ Édesapja, Gyalókey Antal a nagyváradi római katolikus püspökség uradalmainak főfelügyelője, és Bihar megye táblabírája volt. 1827-ben, mint helybeli római katolikus udvarbíró találjuk Szalacson, aki 10 Ft-ot adományoz a református ekléziának „az Égitűz által majd elolvadt Harangok Darabjainak újonnan leendő megöntésére”.² Itt élhetett a család már 1825-ben is, amikor Gyalókey Lajos született. Az anyakönyv, amelybe születését bejegyezték, nem maradt fenn, így csak a róla írt életrajzok adataira hagyatkozhatunk.

A szentgyörgyi és gyalókei Gyalókey család a Sopron vármegye nyugati részén fekvő Gyalókérről származik. János nevű ősük 1418-ban kapott címeres nemesi levelet Zsigmond királytól, mint Sitkey László fiának, Mihálynak, a király sáfárjának familiárisa. A 16. századi háborús időkben telepedtek át Erdélybe. A család számos kiemelkedő tagját ismerjük; volt köztük megyei alispán, tüzérezredes, hadtörténész, államrendőrségi főtanácsos, többen pedig jogi pályára léptek.³

Az ifjú Gyalókey gondos nevelésben részesült, a gimnáziumot és jogi tanulmányait Váradon végzi. Jogi pályáját Csengery Imre, Bihar megyei aljegyző mellett, kiadó ímökként kezdi. Ezután Pestre kerül, ahol királyi táblai hiteles jegyzőként tevékenykedik. 1847-ben teszi le az ügyvédi vizsgát. Hamarosan visszatér Váradra és a vármegye szolgálatába áll: Beöthy Ödön Bihar megyei főispán titkára lesz. Később az ő ajánlatára lesz a Partium visszacsatolásával megbízott királyi bizottság titkára is.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kitörésekor a bihari önkéntes zászlóaljhoz áll be közhonvédnek, s a becskereki táborba kerül Kiss Ernő dandárjához. Itt tizedes, őrmester majd hadnagyi rangra emelkedik, az 1848. szeptember 2-ai perlaszi ütközet után pedig főhadnagyi rangot kap. Beke József honvéderő táborába kerül ezután, s részt vesz a piski csatában, ahol bal lábára megsebesül. Vitézségéért Bem századossá lépteti elő. Medgyesen ismerkedik meg Gyalókey személyesen Bem József tábornokkal, az erdélyi hadjáratok hőisével. Bem maga mellé rendeli a fiatal, lelkes jogászt és az erdélyi hadsereg létszámáról és elhelyezéséről szóló kimutatások összeállítására kéri fel. Ezt a feladatot látja el május 21-től június végéig. Ott van a segesvári csatában és egyike azoknak, akik utoljára látják életben a szabadságharc lánglelkű költőjét, Petőfi Sándort.

A szabadságharc leverése után egy ideig magyarországi és erdélyi barátainál rejtőzködik. A neoabszolutizmus idején is hű marad liberális elveihez; elutasítja Cseh Eduárd és gróf Zichy Hermann kecsegtető állásajánlatát, akik megpróbálnak híveket toborozni a kormány számára. 1859-ig Érköbölkúton gazdálkodik, ekkor a diószegi árvabizottság jogtanácsosává választja. 1861-től ismét megyei szolgálatba lép; először Bihar megye első aljegyzője, majd főjegyzője lesz egészen addig, míg a megyei bizottságot fegyveres erővel fel nem oszlatják. Ekkor ügyvédi pályára lép, több nagytekintélyű család uradalmi ügyvédje és jogtanácsosa, egészen 1872 szeptemberéig, amikor a Nagyvárad Királyi Törvényszék elnökévé választják. Ezt az állást tölti be 1897-ig, nyugdíjba vonulásáig. Több ízben akarják Nagyvárad és Bihar megye képviselőjének megválasztani, de nem fogadja el, akárcsak a főispáni állást Tisza Lajos távozásakor. Annál tevékenyebb részt vállal a kulturális életben, korán kezd irodalommal foglalkozni, már a 40-es években több cikke jelenik meg a Regélőben, Honművészen. 1854-től tíz évig levelezője a Pesti Naplónak, melyben főleg Bihar megye közgazdasági, kereskedelmi és társadalmi életéről tudósít, akárcsak a Gazdasági Lapokban és a Falusi Gazdában. Különösen szívén viselte az érmelléki borkereskedelem ügyét. Cikkeit megtalálhatjuk még a Fővárosi Lapokban, a Nagyvárad Lapokban, a Nagyváradban, a Szabadságban. 1863-ban néhány hónapig a Bihar című politikai lapot is szerkeszti, egyik liberális hangvételű cikke miatt azonban a haditörvényszék két hónapi fogságra ítéli, amelyet a nagyvárad vár börtönében tölt le.

Élénken érdeklődött az irodalmi, tudományos, egyházi ügyek iránt is. Alapítótagként ott találjuk a Bihar megyei Régészeti és Történelmi Egylet megalakulásánál, melynek alelnöki tisztségét is elvállalja. 1892-ben, a közművelődés emelésére megalapított Szigligeti Társaság alelnökévé választják. Buzgó előharcosa a Nagyvárad Színház építésének is. Az 1898-ban megalakult Nagyvárad Nemzeti Szövetség elnöki tisztségét is betöltötte.

Gyalókey irodalmi tevékenységének legismertebb darabja emlékirata, különösképpen annak a segesvári csatára és Petőfire vonatkozó részei. Gróf Haller József felkérésére jegyzi le Petőfivel kapcsolatos emlékeit, 37 év távlatából. Számos korabeli lapban olvashatunk részleteket e naplóból.⁴

Az emlékiratból kiderül, hogy a szabadságharc idején ismeri meg személyesen Petőfit. A segesvári csata előtti napon találkoznak újra és másnap együtt indulnak Gyalókey kocsiján a végzetes csata színhelyére. A csata kezdetén szétválnak, s mikor ismét találkoznak, már mindenki menekül a

gyorsan közeledő kozák lovasok elől. Gyalókay is kocsiját keresi és Petőfit is magával hívja, de ő inkább a másik irányba, a kukoricás felé indul. Gyalókay hűséges kocsisának köszönhetően megmenekül, és talán ő látta utoljára életben a költőt.

Ifj. Andrásy Ernő (1894–1968)

Az Érmellék polihisztora. A szalacsi római katolikus egyház keresztelési anyakönyve szerint: „1894-ben született Szalacson, Dr. Andrásy Ernő erdélyi maros-portusi születésű, római-katolikus orvos és Kovács Terézia debreceni születésű, helvét hitvallású szülők gyermekeként. Keresztszülei Szállasy György földbirtokos és neje Nán Mária, kiknek lakhelye Parajdon van”.⁵

Az ifjú Andrásy értelmiségi családban nőtt fel.⁶ Születése után két évvel hozzájuk költözött anyai nagypja, a nagyműveltségű debreceni professor, Kovács János, aki minden bizonnyal a természet és a tudományok felé irányította az ifjú figyelmét. Talán az ő buzdítására kezdi el alig tízévesen természeti megfigyeléseit, gyűjtéseit, jegyzetkészítéseit. Képzületét hamar megragadta az Ér csodálatos növény- és állatvilága.

Felnőttként apja hivatását viszi tovább. Budapesti, müncheni tanulmányai után orvosi diplomával a kezében először az érmihályfalvi hadikórházban (1918), majd a debreceni bábaképzőben dolgozik, ezután pedig, mint községi orvos tevékenykedik Érmihályfalván. 1926-ban nyitja meg itt magánrendelőjét. Nem sokkal ezután négyágyas szülőotthonat rendez be saját lakásán. 1941-ben megnyitja a vidék első szülőotthonát.

Az ifjú orvos érdeklődése nem csak saját szakmájára korlátozódik. Valóságos polihistor; gyermekkora óta szenvedélyes természetbúvár, járja az Ér nádasait, mocsarait és gyűjti a madártojásokat. Hallatlan értékű gyűjteményt hoz létre, külföldi madártani intézetekkel is felveszi a kapcsolatot. Másik szenvedélye a régészkedés: 4500 darabnyi régészeti és őslénytani anyagot gyűjt össze az Érmellékről saját múzeumába. Emellett bőkezű mecénás is; saját költségén ásatásokat végeztet Ottomány, Szalacs, Mihályfalva környékén a nagynevű régész, Roska Márton vezetésével. A numizmatika is megragadta képzeletét; kb. 6000 régi pénzt gyűjtött össze. Magánkönyvtárában 4260 könyv gyűlt össze, köztük a család régi könyvei.

Cselekvő részt vállal a politikai életben is; 1920 és 1940 között a Magyar Párt járási elnöke. Mint a Római Katolikus Egyházközösség világi elnöke a Pro Deo et Ecclesia pápai kitüntetésben részesül.

Az 1956-os magyarországi események utórezgéseként létrejött ún. érmi-hályfalvi csoport tagjaként 36 társával együtt 1958-ban letartóztatják, és hazaárulás vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik, amely teljes vagyonek Kobzással párosult. Szétszóródtak gondosan rendszerezett gyűjteményei, jegyzetei. Még az írógépét is elviszik. 1964 áprilisáig raboskodik Váradon, Pitești-en, Désen, Szamosújváron, amikor váratlanul szabadon engedik. A meggyötört, rossz egészségi állapotban levő orvos 1968 májusában tér örök nyugalomra Érmihályfalván.

Szalacsy Rác Imre (1900–1956)

Középiskolai tanár, író, újságíró.⁷ 1900. november 22-én született Szalacson. Édesapja Rác József gazdálkodó, édesanyja Rohácsi Mária. Három gyermekük közül a legidősebb, Vendel Szalacson maradt, gazdálkodott. A második világháború idején a falu főbírája volt. A másik két fiú, Imre és István egyetemi tanulmányokat folytatott. Imre az irodalom és a történelem felé fordult.

Az elemi Szalacson végezte. Szilágysomlyón tett hadiérettségét 1918-ban és az olasz frontra került. Hazatérte után beiratkozik a nagyváradi katolikus teológiára. Előbb püspöki titkár, majd katolikus pap Zilahon. Itt aktívan bekapcsolódik a város kulturális életébe. Színdarabokat ír a helyi amatőr színjátszócsoporthoz számára. Itt ismerkedik meg későbbi feleségével, Csikvádordfalvi Gaál Máriával, akivel 1933-ban házasságot kötött, miután áttért az unitárius hitre.

A Trianon utáni politikai helyzet miatt 1925-ben el kell hagynia Erdélyt. Debrecenben telepszik le, ahol a Debreczen című lapnál talál munkát. Közben a Tisza István Tudományegyetemen történelem-földrajz szakon tanári oklevelet szerez és Debrecen több iskolájában tanít.

Doktori értekezését történelemből írja. Kedvenc korszaka a kuruc kor volt, melynek nemzeti, erkölcsi üzenetét próbálta átültetni diákjai szívébe is. „Minden tettében izzó hazafiság vezérelte” emlékezett rá egykori tanártársa. A nemzet, a haza, a szülőföld iránti tisztelet, szeretet tükröződik műveiben is. Emiatt kerül többször is összetűzésbe a hatóságokkal.

1956-ban bizakodva várta a dolgok jobbrafordulását, a forradalom első napjaiban azonban rosszul lett és egyre súlyosbodott az állapota. 1956. november 26-án tér örök nyugalomra.

Irodalmi hagyatékát családja az 1980-as években a Debreceni Irodalmi Múzeumban helyezte el.

Műveiben gyakran felidézi szülőfaluját, annak lakóit és mindig nosztalgiaival gondol az Érmellékre:

„Zúgnak az érmelléki nádak

A fülembé szörnyűséges vádat:

«Mért lettél hűtlen a végekhez,

Voltál-e már, mint köztünk védettebb?» (Érmelléki nádak)

Fontosabb művei:

Ibolyák (versek), Zilah, 1923.

Kurucok nagy napjai (elbeszélések), Szilágysomlyó, 1925.

Két jegenyenyárfa (regény), Kolozsvár, 1926.

Hulló csillagok, kuruc csillagok (regény), Arad, 1926.

A nagykorú (regény), Szilágysomlyó, 1926.

Szíváldozat (versek), Debrecen, 1928.

Pekrovinai gr. Pekry Lőrinc (doktori értekezés), Debrecen, 1929.

Magyar sors (versek), Debrecen, 1930.

A paraszt fia (regény), Debrecen, 1930.

Árnyék, amely elkíséri az embert (regény), Debrecen, 1933.

Tékozló fiú (regény), Budapest, 1939.

Eb ura fakó (regény), Budapest, 1941.

A barna kenyér (regény), Debrecen, 1942.

Szalacsy Rácz István (1904–1966)

Festőművész, az író Rácz Imre öccse. 1904-ben született Szalacson. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte, a középiskolát pedig Zilahon és Nagykárolyban. Testvéréhez hasonlóan ő is Debrecenben telepszik le Trianon után. Tanári oklevelet szerez földrajz-francia szakon. Debrecenben tanít, itt is nősül meg, Csatári Szűcs Gabriellát veszi feleségül. 1940–1944 között visszatér Szilágysomlyóra, ahol a Magyar Királyi Főgimnázium tanára és igazgatója lesz. A háború után visszamegy Debrecenbe, onnan pedig Nyíregyházára. Itt találja a 1956-os forradalom, amikor a város polgármesterévé választják. Testvéréhez hasonlóan ő is bizakodik a változásban és szimpatizál a forradalmi eszmékkel. Ennek ellenére óvatosságra és békére inti Nyíregyháza lakosságát a forradalom idején, hiszen már látta, hogy közel a szovjet beavatkozás. Így mentette meg a várost a fölösleges

vérontástól. Ma, Nyíregyházán márványtábla őrzi az események emlékét, melyet a város készíttetett Rácz István tiszteletére.

A forradalom leverése után hat évig tartják fogva a váci börtönben. Kedves érmelléki barátjától, Sass Kálmántól eltérően őt végül felmentik, éppen azért, mert megakadályozta a nyíregyházi forradalom kitörését.

Börtönévei alatt is festeget és műfordítással is foglalkozik. Szabadulása után megromlott az egészségi állapota. 62 éves korában halt meg Nyíregyházán.

Már fiatalon elkezd festeni. Testvéréhez hasonlóan verseléssel is próbálkozik, de végül mégis csak az ecsetnél marad. Tájképein, arcképein gyakran visszaköszön a szalacsi táj, a szalacsi emberek. (Kőhid, Dózsa-kút, Paricsca). Könyvillusztrációkat is készít, például Jókai: A löcsei fehér asz-szony című regényének egyik kiadásához.

Balaskó Nándor (1918–1996)

Világhírű szobrászművész,⁸ 1918. augusztus 30-án született Szalacson, jómódú gazdálkodó családban. Édesapja kezdetben egy budapesti gépgyárban dolgozott, de a háború után hazaköltözött családjával szülőfalujába. Három fia születik, a legidősebb mozdonyvezető, a középső református lelkész lesz, a legkisebbik pedig művészi pályára lép. A kis Nándor az elemi iskola után, a család jó anyagi helyzetének köszönhetően, a Zilahi Wesselényi Kollégiumban tanulhat tovább, ahol már rajztanára, Moldován János felfigyel az ifjú kitűnő rajz tehetségére. Érettségi után a bukaresti, majd a budapesti képzőművészeti főiskolán tanul. Rajz-, művészettörténeti tanári oklevelet és szobrászati diplomát szerez. Tanulmányi évei alatt nyaranta a nagybányai festőiskolát is látogatja és egy római ösztöndíjat is kiérdemel, amelyet azonban nem tud kihasználni, mert időközben kitör a második világháború és behívják katonának. A főparancsnokságon teljesít szolgálatot híradósként. A frontot megússza (azáltal, hogy kifaragja egyik felesleges tisztje portréját), ennek ellenére egészségi állapota megromlik és hadirokkantként leszerelik. Az Érmellékre jön haza gyógyulni. Érmihályfalván vállal tanári állást, aztán Marosvásárhelyre kerül a Református Kollégiumba tanítani. Közben családot alapít. Osváth Zsuzsa festőművésznővel köt házasságot. 1949-ben a Kolozsvári Magyar Művészeti Intézet kromatológia és technológia tanára lesz. 1950-től a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola adjunktusa, ahol kidolgozza szakkurzusait a fes-

tészet, szobrászat, grafika technológiája, kromatológia, rajztanítás módszertana témakörökben. Az ő nevéhez kapcsolódik a kerámia szak megszerzése is (1960), melynek később tanszékvezetője lesz. Ugyanebben az évben szervezi meg a tanárképző főiskola képzőművészeti szakát és a kolozsvári népművészeti iskolát is.

1968-ban Spanyolországba utazik egy Nemzetközi Kerámia Kongresszusra. Itt kecsegtető ajánlatokkal, megrendelésekkel látják el, de ő visszatér Romániába; nem akar kellemetlenséget okozni azoknak, akik a kiutazásban segítettek, és attól is félt, hogy a kommunista diktatúra majd a családján fog bosszút állni. Már kiutazása előtt állandó megfigyelés alatt tartották, hiszen rendszerellenségnek számított: apja kulák volt (a saját kezűleg összerakott cséplőgépe miatt került fel a kulák-listára), testvére, Balaskó Vilmos pedig az ún. érmihályfalvi csoport tagja, akit 1958-ban Sass Kálmánnal együtt ítéltek halálra. Az 1956-os magyarországi események után tartóztatták le az érmelléki magyar kisebbség e két lelki és politikai vezéregyéniségét „államelleses tevékenységek” vádjával. Sass Kálmánt 1958 decemberében ki is végezték. Balaskó Vilmos életbenmaradását testvérenek, az akkor már ismert és elismert művésznak köszönhetette, aki a saját és családja biztonságát, karrierjét kockára téve elérte a bukaresti hatóságoknál, hogy bátyja halálos ítéletét életfogytiglani kényszermunkára változtassák.

Ettől kezdve a kommunista rendszer kiszolgálói mindent elkövettek, hogy művészileg ellehetetlenítsék az akkor már számos sikert maga mögött tudó művészt. Így, az első nyugati útja után két évvel, 1970-ben, családját Kolozsváron hagyva, második spanyolországi útjáról már nem tér haza. A kor szokásos szóhasználata szerint: disszidál. Európa egyik legtávolabbi csücskébe, a portugáliai Sintrában telepszik le, alig tíz kilométernyire az Atlanti-óceántól. Ebben a varázslatos városkában megtalálja az alkotáshoz szükséges lelki nyugalmat és anyagi segítséget egyaránt. Hercegi rezidenciák műtermekben alkothat. Királyi családok, püspökök, politikusok, üzletemberek tartoznak a megrendelői közé. Közben beutazza a világot: Brasília, San Francisco, Los Angeles, Brüsszel, Párizs, de mindig visszatér Sintrába. 1996-ban hal meg, hamvai a kolozsvári Házsongárdi temetőben nyugszanak.

Balaskó Nándor művészi pályafutása, saját bevallása szerint, három szakzra osztható: az első az ifjú éveire és a háború éveire tehető, a második a Kolozsváron eltöltött időszak, a harmadik pedig a sintrai időszak. Művészi hitvallását így fogalmazta meg: „A ma emberének, ennek a csodálatos és

különös tüneménynek újrafogalmazásánál lehet-e fenköltebb és izgalmasabb művészeti probléma? Az ember újraalkotása más anyagban a legmagasabb fokú absztrakció. Megismerni az embert és a világot, amelyet ábrázolok, és megismerni az anyagot, amivel ábrázolok – röviden ebben látom alkotómunkásságom értelmét”.⁹

Az 1940-es években már ott találjuk munkáit egy csoportos bukaresti főiskolás kiállításon (Szalacsi parasztfiú, Szalacsi parasztlányka, Őszi táj, Tavasz). Ezt követően számtalan kolozsvári tárlaton szerepel munkáival, emellett budapesti, marosvásárhelyi, nagyváradi kiállításokon is. 1972-től több alkalommal is bemutatkozik Lisszabon, Brüsszel, Párizs közönségének is.

Részt vesz számos pályázaton, több alkalommal is díjat hoz. 1958-ban például az Auschwitz-Birkenau pályázaton 680 pályázó közül II. díjat kap. Brüsszelben 1975-ben szobrászati aranyéremmel jutalmazták. A portugál egyház felkérésére, a merénylet után Fatimába látogató II. János Pál pápa számára ezüst, elefántcsont és féldrágakövekből készít egy triptychont ajándékba, mely ma a Vatikáni Múzeumban látható. Sintrai tartózkodása idején rengeteg portré-megrendelést kap. A megrendelők között ott találjuk magát a portugál királyt és a királyi család más tagjait, vezető politikusokat, neves üzletembereket.

Lengőszobraival, körplasztikáival, „emeletes” szobraival kétségkívül új szint vitte a modern szobrászatba. Műveiben gyakran találkozunk erdélyi motívumokkal, „...művészete anyagba-kőbe, fába, elefántcsontba, malachitba, ametiszbe stb. – álmodott szülőföld”¹⁰ – írja róla egyik méltatója. Ez az anyagba álmodott szülőföld pedig alig ismeri Balaskó Nándort és az ő művészetét. Kolozsváron élő lányának, Orbán Erzsébetnek köszönhetően 1998 és 2001 között négy alkalommal is bepillanthattunk az ő festői világába a Szalacson bemutatott alkotásain keresztül.

Művészi hagyatékát veje, a kolozsvári grafikusművész, Orbán István ápolja, aki igyekszik megismertetni a nagyközönséggel Balaskó Nándor alkotásait. Grafikai, akt-képei közül válogatott eddig egy-egy kötetrevalót, melyek már kiadásra is kerültek.

2001-től a szalacsi általános iskola Balaskó Nándor nevét viseli, és nap, mint nap emlékezteti a kisdiákokat arra, hogy a sáros Érmellékről is el lehet jutni a szent, nagy Óceánig.

Balaskó Nándor fontosabb egyéni tárlatai:

1941 Budapest

1968 Kolozsvár, Képzőművészeti Alap Galéria

- 1970 Belvedere, Lisszabon, Portugália
 1973 Quinta Sao Thiago, Sintra, Portugália
 1976 L'Ange Aigu, Brüsszel, Belgium
 Grote Ster a'Damme, Hollandia
 1976 Club du Parlement Européen, Luxemburg
 1985 Metropolis Galerie International d'Art, Genf-Párizs-New York
 1990 Le Meridien, Lisszabon, Portugália
 1998 Kolozsvár, Korunk Galéria
 1999 Zilah, EMKE-ház
 1999 Szilágysomlyó, református gyülekezeti terem
 2001 Kolozsvár, Reményik Sándor Galéria

Monumentális alkotásai:

- Kendőtánc – Herăstrău park, Bukarest
 Árva nővérek, Anya – Magyar Nemzeti Galéria
 Sarlós legény – Művészeti Múzeum, Kolozsvár
 Ady Endre (mellszobor) – Wesselényi Református Kollégium, Zilah
 Hunyadi János lovasszobra – makett
 Áldozatok – Auschwitz, Lengyelország
 Calmon mauzóleum – Történelmi Intézet, Bahia, Brazília
 II. János Pál pápa – triptychon – Vatikáni Múzeum
 A művész keze, Menekülők – First National Bank, Alabama
 A vas története – Schulz Steel Co. California, USA
 Matt Talbot – Katedrális, Dublin, Írország

Jegyzetek:

- ¹ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1890. V–VII. 1064.
² REF. III.83.
³ Nagy Imre: *A Gyalokay család címere 1418. évből*. In: Turul.. XI. 1893.
⁴ *Hazánk*. Bp. 1887. Itt közlik legrészletesebben Gyalokay naplóját.
⁵ Szalacs község polgármesteri hivatalának iratai. Római katolikus keresztelési anyakönyv, 1889–1898.
⁶ Andrásy életrajzi adataira vonatkozóan: Dr. É. Kováts Lajos: *Hát azt ki ne ismerte volna*. In. Romániai Magyar Szó. 1993. 46. sz.
⁷ Rác Imrére vonatkozó adatok: Korompai Gáborné: *Pedagógus arcképcsarnok*, Debrecen, 2002. Ezt a cikket, illetve a Rác Istvánról szóló adatokat a Rác testvérek Szalacson élő unokahúga, Gulyás-Rác Márta bocsátotta rendelkezésemre, a könyvben szereplő festményekkel együtt, amiért ezúton is kifejezem köszönetemet.

⁸ Balaskó Nándor életrajzát az Orbán István által összeállított adatok (megjelent in: Balaskó Nándor: Lélekmadarak, Kolozsvár, 2001.) és Mihálka Zoltán: *Anyagba álmódott szülőföld* (in: Partium, 2001. május) című írása alapján állítottam össze.

⁹ Mihálka: i.m.

¹⁰ Uo.

Műemlékek

Budapesten 1906-ban megjelent egy összefoglaló munka Magyarország műemlékeiről Gerecze Péter szerkesztésében. Ebben a már tárgyalt két templom mellett még megemlíti Szalacs régi, Szent György vértanú tiszteletére emelt, templomának maradványait és egykori várának sáncait (valószínűleg földvarról van szó). Ezekről elég keveset tudunk. Helyneveink őrzik emléküket (Templomhely, Burga utca).

A gyűjtemény nem említi, de idősebb emberek még emlékeznek egy kis zsidó templomra, zsinagógára, mely a múlt század közepétől az enyészeté lett (az 1900. évi népszámlálás már 90 zsidót említ).

Az 1990-es évek elején a szakrális épületek sora egy baptista imaházzal bővült.

A templomok mellett feltétlenül meg kell említenünk a község északi határában álló **négylukú kőhidat**, mely alatt valamikor az Ér vize folyt. Az elnevezés kicsit megtévesztő, ugyanis a híd téglából készült. Teljes hossza 29,70 m, legnagyobb magassága 4,90 m. Egy-egy ív köze 3,70 m, magassága 2,20 m. Kivétel a falu felől számított harmadik lyuk, mely 4,10 m széles és 2,40 m magas. Az Ér folyásával szembeni oldalon a mederpillérek elé jégtörőket építettek, hogy a tavaszonként leúszó jégtáblákat eltereljék, eltörjék.¹

A híd történetéről keveset tudunk. A szalacsi hidakra vonatkozó első írásos említésünk 1520-ból származik, amikor a település már a váradi káptalan tulajdonában állt. A vámhelyek között említik ekkor a mezővárosi szintű Szalacsot: „A szomszédok vallomása szerint a város [értsd: mezőváros] területén három sáros, iszapos éren át három híd vezet, melyet a bizottság nem talált rendbenlevőnek: úgy látszik tehát, hogy a vámhely sem volt törvényes.”² Egy vámhely akkor törvényes, ha vízi, hiddal és töltéssel van ellátva. Bizonyára itt valamelyik kitétel hiányzott. A vámhely vámtételeit a váradi káptalan szabta meg, miszerint terhelt szekér után 4 dénárt, teher nélküli után 2 dénárt, sóval terhelt szekér után 4 dénárt és egy darab sót kel-

lett fizetni, a lovas 2 dénárért mehetett át a vámhelyen, míg a gyalogos ingyen. A fent említett három híd közül melyik volt a kőhíd elődje, nem tudjuk, mint ahogyan azt se, hogy mikor épült a híd. Egyetlen biztosnak mondható hídra vonatkozó adatunk a neves erdélyi utazó, Kőváry Lászlótól származik. 1840-ben megjelent munkájában a következőket írja: „Szalacs, mintegy ezer házzal, a nagyváradi káptalan tulajdona. Délre fölötte szőlő-hegy, alatta tér, az Ér mocsaras tere, melyen keresztül derék kőhíd viszen”.³ Tehát 1840-ben már biztosan állt a híd. A református egyház 1796. évi számadásából tudjuk, hogy ebben az évben még nem láttak hozzá a templom bővítéséhez, mert kölcsön ad az egyház 14 ezer téglát. Borbély Gábor véleménye⁴ szerint ezekből a téglákból épült a kőhíd. Sajnos a forrás nem pontosítja, hogy kinek adták kölcsön a téglákat. Egy ilyen nagy méretű híd építése komoly megterhelést jelenthetett a községnek, és fontos eseménynek számított. Ha tényleg e célra adta kölcsön az egyház a téglákat, akkor talán megemlítik ezt a jegyzőkönyvben.

Bihar vármegye 1821 májusi közgyűlésének jegyzőkönyvéből a következőket tudjuk meg: a vármegye megparancsolja Fényes Károly szolgabírónak, hogy a szalacsi „quartély ház reparációjára megvétetett fákat a szalacsi híd reparációjára fordítsa”.⁵ Ez az információ újabb támpont adhatna a híd építéstörténetére nézve, de sajnos nem eléggé biztosat. Egyrészt nem tudjuk, hogy a mai kőhídra, vagy annak elődjére vonatkozik-e a kijelentés. Talán igen; mert ha abban az időben több olyan híd lett volna Szalacson, melyről méreténél, fontosságánál fogva a vármegye gondoskodik, akkor név szerint pontosították volna, hogy melyik hidat kell megjavítani, de mivel csak „szalacsi híd”-ként emlegetik, valószínű, hogy csak egy nagy és fontos híd volt Szalacson, s ennek a helyére építik majd, vagy éppen ekkor a kőhidat is. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy 1804-ben országos és heti vásárra nyer jogot Szalacs, a hídnak így fontos szerepe lehetett.

A jegyzőkönyvi kivonat másik bizonytalan eleme, hogy nem a híd építéséről, hanem a reparációjáról, javításáról van szó. Ez két lehetőséget vet fel: vagy korábban épült a híd, talán még a 18. század második felében és már javításra szorul, vagy még ezután fog épülni, s a szövegben említett fákat téglaegetésre fogják felhasználni.

Bárhogy is volt, az biztos, hogy már 1840-ben állt a híd, s méltán tekinthetjük közlekedéstörténeti műemléknek, annál is inkább, mert már egyedi darab a vidéken, s egyúttal Bihar megye egyik legrégebbi közúti építménye.

Mára már elvesztette funkcionalitását, víz már rég nem folyik alatta.

1998 nyarán helyi kezdeményezésre megtörténtek az állagvédelmi munkálatok. Így a négylyukú kőhíd új köntösben várja a restaurálást.

2001 tavaszán helyi kezdeményezésre a hidat műemlékké nyilvánították, ezt hirdeti a nyugati oldalán elhelyezett tábla is. Lakossági fórumokon, polgármesteri találkozókön több alkalommal felvetődött az Ér visszaállításának kérdése. Tervek, elképzelések vannak, de a megvalósításra még várni kell. A polgármesteri hivatal annyit már megvalósított, hogy a híd körül medret ástak, és ha a természet is úgy akarja, a híd visszanyeri egykori szerepét és természetes környezetét.

Nincsenek ugyan műemlékké nyilvánítva, de említést érdemelnek a szalacsi **borospincék**. A szőlőtermő vidékeken a legrégebbi időktől fogva jellegzetes a domboldalba ásott, helyenként szabályos utcát alkotó pincesor. Létrejöttükben nem a mulatás volt a meghatározó, hanem az a régi bölcsességből fakadó felismerés, hogy „az ősszel leszűrt termés a tiszta, jó levegőjű, egyenlő hőmérsékletű pincékben érik be igazán”.⁶ Napjainkban Szalacson a pincék száma megközelíti az ezret. Ezek a domboldalba vájt pincék úgynevezett pinceutcákat alkotnak és igazi turistalátványossággá válhatnak. Legtöbbjük még a 19. században épült, a legrégebbi 1803-ra datálható. A legnagyobb a háromlyukú, ún. nagypince, amely 1816 és 1822 között épült, téglából. Hosszúsága 80 m, szélessége 3m.

Más műemlékekkel ellentétben a pincéket nemigen kell félteni az enyészettől. Gazdáik gondoskodnak arról, hogy még sokáig fennmaradjanak. Ennek nemcsak gyakorlati oka van; virtus kérdése is, hogy egy becsületes szalacsi gazdának karbantartott pincéje is legyen és ahogy errefelé mondják „bora újat érjen!”

Jegyzetek:

¹ Borbély Gábor: *Megújhdott a szalacsi négylyukú kőhíd*. In: Bihari Napló, Nagyvárad. 1998. aug. 22–23.sz.

² Iványi Béla: *Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban*, in: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. XII., 1905. Bp. 88.

³ Kőváry László: *Tájképek utazási rajzokban*. Buk. 1984.

⁴ Borbély: i.m.

⁵ REF. III. 4.

⁶ Borbély Gábor: *Borospincék az Érmelléken*. In: Művelődés. 1980. 11. sz.

Művelődési élet

A település művelődési élete hosszú időn keresztül csaknem teljes egészében a népi hagyományokkal, egyházi ünnepekkel összefüggő megnyilvánulásokra szorítkozott. Jeles napokhoz kapcsolódó szokások, a kender feldolgozásához kapcsolódó fonók, közösen végzett munka utáni táncmulatságok (arató-, szüreti- vagy éppen tűzoltóbálok), szabadtéri táncmulatságok (kaláka) szolgáltatták a „kulturális” programot. A 19. század vége felé a reformátusoknál már egyházi dalárda, nőegylet tevékenykedik. A kulturális élet megszervezése, a felvilágosító munka a falu értelmiségére (pap, tanító, orvos) várt. Ezt a feladatot vállalja magára az 1890-es években Szalacsra érkező csíki származású orvos, dr. Andrassy Ernő. A testi bajok mellett a szellemieken is segíteni próbált; felvilágosító munkájával megpróbálta felvenni a harcot a kuruzslókkal, a babonával. A Nagyvárad című napilap egyik 1894-es száma arról tudósít, hogy: „Dr. Andrassy Ernő községi orvos kezdeményezésére az értelmiség részvételével felolvasó esteket fognak tartani Szalacson történelem, vegytan, fizika tárgykörben”.¹

A nagy műveltségű orvos szervezőmunkáját, tudománynépszerűsítő tevékenységét fia, ifj. Andrassy Ernő viszi tovább, tevékenységi körét kiterjesztve az egész Érmellékre. Anyagi áldozatot nem sajnálva lát neki az Érmellék tudományos feltárásának. Az ifjú Andrassy természetszeretetét talán épp anyai nagypjától, Kovács Jánostól kapta, aki nyugdíjas éveit tölti Szalacson, 1896-tól 1906-ban bekövetkező haláláig. Kovács János 1816-ban született a Békés megyei Szeghalmon. A híres Debreceni Kollégium diákja, majd tanára. 1844–46-ban folytatott berlini egyetemi tanulmányai után a korán elhunyt ifj. Tisza Domokos mellett nevelősködött. 1856-tól a debreceni református főiskola természettudományi tanszékének tanára, később igazgatója. Lelkes természetkutató, szenvedélyes gyűjtő és ügyes preparátor, első magyar Afrika-kutató természetbúvárunk. A Szalacson összeállított herbáriumát a Debreceni Kollégiumban őrzik.²

A helyi művelődési életben jelentős szerepe volt a 19. század végén létrejött Önkéntes Tűzoltó Egyesületnek. Már az első világháború idején színdarabokat mutatnak be a tűzoltóbálok előtt, hogy egy kis bevételhez jusson az egyesület. Tűzoltók visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy debreceni diákok is résztvettek nézőként, szereplőként egyaránt ezeken az előadásokon. Az 1960–70-es években a testületnek saját színjátszó csoportja van. Horváth Ferenc és Horváth Károly voltak ennek a csoportnak a mozgatórugói, akik a szereplők beszerzése mellett a próbák alatti fegyelemre

is vigyáztak. A darabokat Tatai Mária és Bíró Lenke tanítónők válogatták ki és tanították be. Több alkalommal felléptek a közeli települések közönsége előtt is (Köbölkút, Olaszi, Ottomány).

A tantestület tagjai is szerveztek hasonló kultúrprogramokat. Színdarabokat mutattak be igen nagy sikerrel. Nők napjára, szilveszterre is előadásokkal készültek. Szórakoztató színművek mellett hagyományörző darabokat is bemutattak (pl. lakodalmas, fonó).³

A vasárnapi szórakoztató programok között szerepelt a mozi is, egészen a televízió térhódításáig. Játék-klub is működött a faluban, ahol sakkozni, römizni, biliárdozni lehetett. A férfiak kedvelt hétfégi szórakozása a foci volt. Kisebb-nagyobb megszakításokkal focicsapat is létezett.

Az 1989-es fordulat után kibővült a kulturális rendezvények sora a történelmi megemlékezésekkel és a falunapok rendezvényeivel. 1996-tól kezdődően rendezik meg minden év augusztusában az ún. szalacsi napokat. A két-három napos rendezvénysorozat a különböző szórakozási lehetőségek (könnyűzenei koncertek, táncmultságok, sportrendezvények, vetélkedők) mellett az elmúlt hét évben számos kulturális programmal is szolgált: irodalmi összeállítások, bábjáték, helytörténeti, egyháztörténeti előadások, képzőművészeti, néprajzi kiállítások, népzenei, néptánc, moderntánc bemutatók. Ezek a rendezvények a falu apraját-nagyját bevonják a szereplésbe, ugyanakkor felhívják a figyelmet anyagi és szellemi műveltségünk értékeinek megőrzésére is. Nagyon jó példa erre az évente megszervezett néprajzi, népművészeti kiállítás, mely a Szalacson nagy hagyományokkal rendelkező szövés-fonást, gyékényfeldolgozást eleveníti fel. A kiállításokat Lovász Juliánna tanárnő szervezte meg, aki három éve a kiállított tárgyakból a Teleház egyik termében egy kis népművészeti múzeumot hozott létre. A bemutatott tárgyak nagyrésze saját gyűjteményéből származik. Lovász Lajos, volt iskolaigazgató, a népköltészeti alkotásokat gyűjtötte össze. A gyűjtemény egy része a Faragó József-Fábián Imre által kiadott Bihari népmondák című kötetben látott napvilágot 1995-ben. A kötetben számos olyan mondát találunk, amely a település történetére vonatkozik (lásd: Függelék).

A fent említett Teleház a Pro Civitate alapítvány keretében működik, amely polgári kezdeményezésből jött létre. A Teleház egy közösséget formáló, közhasznú információs központ. Botos András református lelkipásztor és Molnár Vilma tanárnő lelkes szervezőmunkájának köszönhetően, az alapítvány eddig több rendezvényt szervezett: tudományos előadások, lakossági fórum, civil fórum, polgármesterek találkozója, informatika-kurzus.

A szalacsi napok keretében díszpolgárokat is avattak. A település fejlődését elősegítő, hírnevét öregbítő személyek közül eddig öten részesültek e megtiszteltetésben: Balaskó Nándor szobrászművész (post mortem), Böhm József, Böhm Erzsébet orvosok, Molnár Béla, a budapesti Ikarus Művelődési Központ igazgatója és É. Kováts Lajos, a biológiai tudományok kandidátusa, az Érmellék lelkes kutatója, aki nevében az Érszalacs előnevet viseli, melyet családja Bethlen Gábor fejedelemtől kapott.

Jegyzetek:

- ¹ Borbély Gábor: A hajdani Szalacs. In: Bihari Napló, 1996. ápr. 27–28.
- ² Máthé István: Kovács János szalacsi herbáriuma. In: Debreceni Szemle, 1942.
- ³ Adatközlő: Tatai Menyhért (69 éves), egykori iskola- és kultúrigazgató.

FÜGGELÉK

A venerabilis Superintendenciának az oskolák dolgában 20 juni 1796 költ rendelkezésének az Érmelléki Tractusban lévő fiú és leányiskolákban való alkalmaztatása.

I. Az oskolákra vigyázók kötelességei közönségesen

Minden ekkla. (eklézsia) a prédikátor mellé két ordinárius vizitátorokat választván, azok akár együtt akár egyenként az oskolában gyakran megforduljanak a tanítók mind maguk viselésére mind tanítások módjára szorgalmasan vigyázzanak. Az oskolák mivoltokról minden harmadik hónap végén a tractus széniorának számoljanak az estendő végén pedig nem a tanítók maguktól, hanem a vizitátorok promolváltassanak, egyébként mindenekben alkalmaztassák magukat a Ven. Superintendencia végzéseisehez.

II. A Tanítók kötelességei

a./ Mindenek felett az Istennek félelmét igyekezzék a tanító bécsepegtetni a tanítványai szívébe annakutána pedig a feljebbvalók iránt való tiszteletre, engedelmességre, a jó erkölcsre, munkásságra, csinosásra, mind tanítási mind magapéldája által szoktassa.

b./ Minden leckét éneken és imádságon kezdjen és végezzen a tanító, azt pedig minden isteni félelemmel és buzgósággal vigye végbe.

c./ A tanításra kiszabott órákat pontosan megtartsa, úgy mint nyárban délelőtt 7 órától fogva 1-ig, délután három órától fogva hatig. Télben pedig délelőtt 8-tól 11-ig és délután 2-től fogva 4-ig. Szerdán szombaton délután 1–1 óráig. A szokott való idején is úgy mint kánikulában, szüretkor és ünnepek csonka hetein mind délelőtt mind délután 1–1 órát.

d./ Minden héten arról mit mikor tanított a vizitátoroknak számot adni köteles.

e./ Protokollumot tartson, melyben tanítványainak neveit feladásuknak, promoteáltatásuknak és oskola elhagyásuknak idejét gondosan feljegyezve és ugyanebből mind a vizitátorok, mind a maga részére katalógust tartson.

f./ Semmiből addig tanítványainak leckét nem adjon, míg azt előre meg nem magyarázza és őket abban gyakorolja hogy a megtanult dolgokat a maguk stílusával értelmesen elmondhassák.

g./ Minden esztendőben tavasszal és ősszel közönséges exament tenni köteles.

h./ Az oskolai fenyítés gyakorlásában mértékletességet tartson és tanítványai közül valamelyik nagyobbat vétene, azt a vizitátorokkal közölje.

i./ A vizitátorok engedelmé nélkül csak egy leckét is ne mulasszon, annyival inkább az eklézsiából ki ne menjen.

III. A tanítanivalóknak rendi és módja

A. Az első esztendőre

1./ Az oskolába feladott gyenge gyermekeket nyájas magaviseletével édesgesse a tanító az oskolához és amíg meg nem bátorodnak addig a rendszeres tanulásra ne szorítsa őket.

2./ A betűket nem annyira az abc-és könyvből mint a tábláról eszméltesse egyúttal a gyermekekkel is próbáltatgassa azokat lerajzoltatni, hogy egyszersmind az írásba is belekapjanak.

3./ Minekutána a gyermek a betűket jól megesmerte, kezdje a silabizálást úgy, hogy a ki silabizálandó betűket magában, a két három betű összetételét pedig nagy hangon ejtse és ezt mindaddig gyakorolja, míg az egész szótak folyvást ki nem tudja mondani.

4./ Míg a gyermek jól olvasni nem tud, addig néki könyvből leckét a könyv nélkül való megtanítás végett ne adjon, sőt még az olvasásra se hagyjon leckét az abc-ből, hogy ezáltal alkalmasság ne adódjon arra, hogy a hagyot leckét vagy talán az egész abc-és könyvet is egyik a másiktól értelem nélkül megtanulja előbb, mintsem a betűket, kivált a kettősöket jól eszmélné.

5./ Néha megengedtetik a tanítónak, hogy a gyengébb gyermekeket a nagyobbak közt tanítás végett felossza, kötelességében áll azokra vigyázni, hogy maga is tanítsa őket, és egy nap se múljon el, hogy valameik tanítás nélkül menne haza és a tanító kezén meg ne fordulna.

6./ A könyörgéseket és más megtanulandó szükséges dolgokat diktálásból fogják a gyermekek megtanulni, mely diktálást a tanító olyan nagyobb tudományú gyermekekre bizza, aki azt amit diktál jól tudja, vigyázzván arra hogy a diktálást kotára ne verjék vagy énekelve ne ejtsék.

7./ Ugyanazokkal taníttatja az Úri imádságot reggeli, estéli, étel előtti s után, s tanulás előtt s után valamint rövidebb könyörgéseket, fohászokásokat, hiszekegy Istent, tízparancsolatot keresztényi vallásnak rövid kérdésekben s feleletekben foglalt fundamentomát és egynéhány apróbb énekeket.

8./ Ezenkívül taníttatson ezeknek a számlálás mesterségre úgy, hogy legalább 100-ig tudjanak számlálni, nem különben a Római és Arabiai számoknak esmérése és lerajzolása.

B. Második esztendőre

1./ Az első félesztendőben, mely a tavaszi exámentől fogva az őszi tart. A reggeli órákon taníttassék. 1./A Kiskáté végig próbáztató nélkül 2./ A kis históriából három szakasz 3./ Az olvasásba szüntelen gyakoroltassanak. 4./ A magyar deklinációra taníttassanak

A déleesti órákon. 1./ Az 50 első Soltároknak 1-ső verseit tanulják meg. 2./ Némely könyebb és kinevezendő Soltároknak nótáit az éneklésmesterségének kezdeteivel. 3./ A Nagy Káté végén való rövidebb könyörgéseket. 4./ Az olvasásba mulhatatlanul gyakoroltassanak.

2./ A második félesztendőben ősztől fogva tavaszig.

A reggeli órákon 1./ A Szentíróknak neveit tanulják meg rövid magyarázattal. 2./ A Kis Kátét egészen próbáttókkal együtt. 3./ A Szent História végig. 4./ Az olvasásban gyakoroltassanak. 5./ Magyar deklináció komparáns ahol például a deák nyelv is tanítódik, lehet a deák deklinációt is tanítani.

A déleesti órákon. 1./ Minden Soltár első verseit. 2./ Némely reggeli és estvéli énekeket a Dítséretekből. 3./ A megnevezendő Soltárok nótáit. 4./ Az eddig tanult könyörgéseket repetálják, és az olvasásban gyakoroltassanak. N.B. Ezenkívül minden szerdán és szombaton a délutáni egy óra egészen az aritmetikának tanítására fordíttassék az alkalmasabb gyermekek pedig az írásban is gyakoroltassanak.

C. A harmadik esztendőben

Az első félesztendőben. A reggeli órákon 1./ A Sz.írásról való bővebb jegyzések. 2./ A Nagy Káté próbáttók nélkül 3./ Az Otestamentumi História Hübner szerint: de mindenkor elébb maga mondja el a tanító előttük az históriát és azt a gyermekek ne a könyvből hanem a tanító szájából tanulják, mert azt könyvből szóról-szóra megtanulni vagy úgy tanítani meg nem engedődik. 4./ A Bilbiának olvasásában a Sz.írás könyveinek, részeinek, verseinek az énekek serénységgel való kikeresésében a könyörgésekben az írásban gyakoroltassanak. N.B. Szükség, hogy minden ecclesiak az oskolák számára Bilbiát a legszegényebbek is legalább ujtestamentumot szerezzenek, melyeket a tanítók jó gondviselés alatt tartsanak. 5./ A magyar konjugációt tanulják.

A déleesti órákon 1./ Tanuljanak 50 Soltárokat a kijegyzendő versekkel és egynehány különbféle Dítséreteket. 2./ Az énekek nótáit a kóták szerint

ugy hogy ne esjtsék edjütt hanem edjenként is énekelhessenek. 3./ A Kis Tükörből magyar ország geográfiájából két circulus vagy kerületbéli vármegyéket.

A második félesztendőben. A reggeli órákon 1./ A Nagy Kátét végig próbátiák nélkül. 2./ Az Újtestamentumi históriákat Hübner szerint egészen a feljebb leírt mód szerént. 3./ A Bibliaolvasásban s egyebekben mint szintén az első félesztendőben gyakoroltassanak. 4./ A Magyar Konjugátiót gyakorolják, ahol pedig Deák nyelv is tanítódik lehet a Deák Konjugátiót is gyakorolni.

A déleesti órákon 1./ Soltárokat egészen a kijegyzendő versekkel és kíséretekkel. 2./ A Kis Tükör geográfiája szerint magyarország egészen. 3./ Az énekek nótáit a szerént amint már megmondattott. N.B. Minden szerdán, szombaton délután az aritmetikában gyakoroltassanak ugy hogy az első félesztendőben az összeadést, kivonást a másokban pedig a tabula cebetist tudhassák.

D. A negyedik esztendőben

Az első félesztendőben. Tanulják ezek a Nagy Kátét a 64 kérdésig próbátiákkal és bővebb magyarázatokat tégyen a tanító, és katechizációnak írásával őket ne terhelje, amelelt az ágendát és ahhoz intéztetett könyörgéseket, hogy így az Urasztalához való járulásra elkészíttessenek.

A második félesztendőben. A Nagy Kátét próbátiákkal végig. Ezenkívül a harmadik esztendőben taníttatott dolgoknak szüntelen való repetitioja és az írásban való szorgalmatosabb gyakorlás, úgy nem különben az aritmetikának folytatása légyen a tanítóknak rendes foglalatoságuk.

Ezeken kívül ezen negyedik esztendőben szükséges léssen gyermekeket leveleknek, kontraktusoknak, instantiáknak, apróbb számadásoknak írsaiban gyakorolni.

Az 1772. évi szalacsi urbárium névsora

Szabad menetelű emberek

1. Kisdéd János	36. Lőrinczi András
2. Kisdéd István	37. Szőke György
3. Szőke András	38. Sárkány András
4. Orosz János	39. N. Szabó István
5. Bodnár István	40. Nagy Mihály
6. Kisdéd Mihály	41. Ruzskai Mihály
7. K. Szabó Mihály	42. Pap Ferenc
8. Ficsas János	43. Vass András
9. Bakó Pálné	44. Hajdú Ferenc
10. T. Szabó István	45. Csabó István
11. L. Nagy Mihály	46. ö. Pap János
12. F. Kiss János	47. Somi Péter
13. Lécz György	48. Albert Péter
14. Balás István	49. Szilágy András
15. Ács Mihály	50. Szegedi Mihály
16. Fazekas Miklós	51. Vincze Ferenc
17. Kisdéd Pál	52. Zsigo Bálint
18. Szabó János	53. Fejét Péter
19. S. Kiss István	54. Egri István
20. Varga István	55. Lécz István
21. Balcór István	56. László Istvánné
22. I. Nagy István	57. Albert Mihályné
23. Siket János	58. K. Albert György
24. Nagy Péter	59. Hiri István
25. Szabó Ferenc	60. Gyalog Miklós
26. Lőrinczi István	61. Tökés János
27. F. Csató János	62. Csabó János
28. Lámenyi István	63. Csabó Sámuel
29. Tóth János	64. Nagy Mihály
30. Sipos Mihály	65. Rabló István
31. Cservid Miklós	66. B. Szabó Mihály
32. Cservid Ferenc	67. Balog György
33. Somi János	68. Albert Miklós
34. Kovács István	69. Szegedi András
35. Fazekas István	70. Kacsá Péter

71. Balog Péter
72. Balog István
73. Nagy Ferenc
74. Tar János
75. Lécz András
76. Takács István
77. Varga Mihály
78. Albert János
79. S. Szabó István
80. Bassa György
81. Veres Péter
82. Takács László
83. Balaskó István
84. Tar Ferenc
85. Mező Péter
86. Nagy György
87. Szolkos Mihály
88. Boros István
89. Varga András
90. Antal András
91. B. Nagy István
92. Vajda István
93. György István
94. Dienes Ferenc
95. Balaskó Péter
96. Mező Bálint
97. Takács György
98. Pataki Mihály
99. Tarpai Mihály
100. Szűcs Péter
101. Selleg Pál
102. Mészáros István
103. Babi György
104. Pál István
105. ö. Balaskó Mihály
106. György János
107. Albert György
108. Kovács Mihály
109. ö. Albert István
110. Székely János
111. Ifj. Kovács András
112. Nagy Mihály
113. P. Nagy András
114. Horváth János
115. Vass István
116. Tarpai István
117. Katona György
118. Mező Ferenc
119. Vida Mihály
120. Mező Péter
121. Mező Márton
122. Mező András
123. ö. Sigó János
124. Antal István
125. Mező György
126. Kovács András
127. Orosz István
128. Nagy János
129. Kántor István
130. Tamás Mihályné
131. Sipó György
132. Álmosdi Györgyné
133. Csütörtök György
134. Pázmán István
135. Kiss Bálint
136. Kovács Pál
137. Kovács Péter
138. Varga János
139. Aranyos Péter
140. Sipó Mihály
141. Illyés Mihály
142. Veres István
143. Túri István
144. A. Kiss István
145. Ifj. Pap János
146. Bánházi János

147. Tóth András	185. Albert György
148. Orosz András	186. Veres András
149. Rab Péter	187. Pap György
150. Ifj. Albert István	188. Koncz István
151. Csorda István	189. Balog András
152. György András	190. Szűcs Gergely
153. Fazekas István	191. Pap Miklós
154. ö. Blacskó András	192. Molnár György
155. Pataki György	193. Székely István
156. Molnár István	194. Székely Sigmund
157. Sete András	195. Hajdú János
158. Vincze László	196. Beke Ferenc
159. Szabó András	197. Sajó György
160. Keresi János	198. Bokor Mihály
161. Nagy István	199. Vass Ferenc
162. Kiss Mihály	200. Mező Mihály
163. Sipos Miklós	201. Szántó István
164. Cserman György	202. Tímár István
165. György Miklós	203. Baksaj Mihály
166. György György	204. Fejér Péter
167. Fazekas Péter	205. ö. Tóth István
168. Juhász György	206. Koss György
169. Sete István	207. Sz. Péteri János
170. Molnár Péter	208. Kisdéd András
171. K. Blaskó Mihály	209. Kiss András
172. Rab János	210. Lécz János
173. Fejér István	211. Györi István
174. Kovács István	212. Sass Péter
175. Kis András	213. Kiss István
176. Csermán János	214. Bálint Ferenc
177. Kovács András	215. Kelemen János
178. Ifj. Blaskó András	216. Lőrincz György
179. Blaskó György	217. Szántó András
180. F. Nagy Mihály	218. Ifj. Kisdéd Mihály
181. Pap Péter	219. Vida Mihály
182. Pap István	220. Buzi István
183. A. Csato János	221. Lőrincz Mihály
184. Buzi Mihály	222. Barna János

- 223. Fazekas János
- 224. P. Szabó Mihály
- 225. Veress Mihály
- 226. Varga Mihály
- 227. Szabó György
- 228. Sólyom István
- 229. Keressi András
- 230. Csütörtök Mihály
- 231. Szabó Balázsne

- 232. Székely Péter
- 233. Varga Péter
- 234. Kiss György
- 235. Bakó András
- 236. Nagy András
- 237. Nagy Miklós
- 238. Mező Gáspár
- 239. Balog János

Más házánál lakó

- 1. Bassa Mihály

Házzal bíró zsellérek

- 1. Egri Ferenc
- 2. Szász Péterné
- 3. Tar Sándor
- 4. Gyenge András
- 5. Ifj. Tóth István
- 6. Szilágyi Mihály
- 7. Orosz György
- 8. Kovács György
- 9. Szilágy Gábor
- 10. Veszprémi Mihály
- 11. Orosz András
- 12. Zoványi András
- 13. Takács Pál
- 14. Orosz Mihályné
- 15. Alföldi János
- 16. Mező Lászlóné
- 17. Mező Péterné
- 18. A. Veres István
- 19. Albert András
- 20. Tóth András
- 21. Kelemen Istvánné
- 22. Szabó András

- 23. Kelemen András
- 24. Bujdosó András
- 25. Gulyás János
- 26. Kurilla András
- 27. Baroti Joseff
- 28. Lőrincz Tamás
- 29. Técsi János
- 30. Bod Mihály
- 31. Bod Albert
- 32. Tóth János
- 33. Nagy Pál
- 34. Lőrincz Mihály
- 35. Tóth György
- 36. Bandi Albert
- 37. Rácz Mihály
- 38. Bandi Farkas
- 39. Boros Márton
- 40. Szabó Antal
- 41. Bálint Mihály
- 42. Darvai Mátyás
- 43. D. Tóth János
- 44. P. Nagy István

45. Elek János	53. Tóth Mihály
46. Elek György	54. Levai János
47. Tóth Pál	55. Elek Mihály
48. Somogyi János	56. Ifj. Fazekas Mihály
49. Juhász István	57. Lőrincz Jakab
50. Kerekes Pál	58. Varga István
51. Tóth István	59. ö. Farkas Mihály
52. Bod Joseff	60. Csósz Pál

Más házánál lakó zsellérek

1. János Mihály	11. Koncz János
2. Nagy Pál	12. Pap Sámuel
3. Benedek István	13. Nagy Sándor
4. Vigh Mihály	14. Blaskó János
5. Csató Andrásné	15. Nagy Mihály
6. Faragó András	16. Vida István
7. Vass János	17. Deme György
8. G. Szabó János	18. Deme Ferenc
9. Sz. Szabó András	19. ö. Vida István
10. Nagy Mihály	

A település elöljáróinak (bírók, polgármesterek) névsora

1764 – Tarpai István, Csató János, 1802 – Vesej András, 1806 – Székely Ferenc, 1809 – H. Szabó János, 1810 – Lányi Ferenc, 1822 – Csató Ferenc, 1850 – Dersij Antal, 1855 – Kléh János, 1953–1990 – Bálint Zsigmond, Balogh Károly, Katz Miklós, Papp Károly, Kriszte Sándor, Nagy Dezső, Kerezsi Péter, Kriszte István, Marozsán Károly, Paur József, Rencsik Géza, Szabó László, Tatai Tibor, 1990 – Székely Sándor, 1992 – Dávid Károly.

Tanárok, tanítók, ovónők névsora

Református rektorok névsora:

1717 – Szilágyi Sámuel, 1718–1721 – Szentpéteri János, Veszprémi Ferenc, 1728–1732 – Dömsödi N., 1732–1735 – Szeghalmi Mihály, 1735–1738 – Kolozsvári András, 1738–1741 – Turi Mihály, később félegyházi pap és érmelléki esperes, 1741–1744 – Csató János (valószínűleg sza-

laci ifjú), 1744–1748 – Jenei Ferenc, 1748–1750 – Szalacsi vagy Dengelegi István, 1750–1752 Remetei András, 1752–1753 – Debrecenből való Palotai Pál, később szentmiklósi pap, 1754–1757 – Lévai Pál, később bályoki, kereszttúri, érolaszi pap, 1757–1760 – Gálfi Péter, 1760–1763 – Köveskúti Márton, 1763–1766 – Ágoston István, 1766–1769 – Kertész György, 1769–1772 – Margittáról való Takács János, később szalontai pap, 1772–1775 – Margittáról való Dési István, később albisi pap, 1775–1778 – Király György, 1778–1782 – Nagy Péter, később olaszi és bogyoszlói pap, 1782–1784 – Teleki vagy Feleki János, 1784–1787 – Tóth Mihály, 1787–1789 – Karancsi Gábor, 1789–1792 – Karczagi Nagy János, 1792–1795 – Kisujszállási Tóth György, 1795–1798 – Bárándi Zilahi János, 1798–1799 – Tarczali György, 1799–1802 – Somlyói Virág Ádám, 1802–1804 – Diószegi Fazekas István, 1804–1807 – Zilahi Tömösvári Sámuel, 1807–1809 – Bagosi Pesta János, 1809–1811 – Fazekas György, 1811–1814 – Szatmárnémeti Keczely Sándor, 1814–1816 – Budai Antal, 1816–1818 – Csató Gábor, 1818–1820 – Szabadszállási Varga Mátyás, 1820–1823 – Szakács József, 1823–1826 – Kemenczki Gábor, 1826–1829 – Szeremlei János, 1829–1832 – Aranyi József, 1832–1836 – Végh Sándor, 1836–1839 – Pap István, 1839–1841 – Simon Beniamin, 1841–1843 – Losonczy László, 1843–1845 – Kalocsa Lajos, 1845–1846 – Szalacsra való Csató Gábor, 1846–1848 – Kisujszállási Szabó János, 1848–1850 – László István, 1850–1853 – Bartha András, 1853–1859 – Szabó János, 1859–1861 – Végh Sándor, 1861–1863 – Uzonyi Imre, 1863–1864 – Veress Zsigmond, 1864–1867 – Bíró Antal, 1867–1869 – Kocsa Lajos, 1869–1871 – Simon Elek, 1871–1873 – Félegyházi Antal, 1873–1907 – Tóth Miklós, Erdei Gábor, Schleinig Gábor, Gyökös Lajos, Müller Ferenc, Hodos János, Juhász János, Sáfár Béla, Kósa István, Bencsik Endre, Gál Ferenc, Benedek László, 1907–1909 – Faragó Ambrus, Nyári József, Deák Sándor, Séra Dezső, Juhász Imre, 1914 – Bancsik János, 1917 – Séra Dezső, 1919–1923 – Varga Ferenc, Szűcs Imre helyettes tanítók, 1923 – ifj. Tóth Miklós, 1928–1929 – Ujvárosi Róza, 1929–1940 – Benke Pál, 1941–1950 – Knopp Lenke.

Református leányiskolai tanítók:

1777–1785 – Ari András, Budai András, Papp István, 1799 – Szöllösi Imre, 1804 – Kincses József, 1830–1865 – Kovács Mihály, 1863–1864 – Szoboszlai Sándor, 1870 – Daróczi Pál, 1879 – Jánki Viktor, Nagy István, 1880 – Kovács Gábor, 1882–1898 – Salánki Zsigmond, Sáfár Béla, 1898–1899 – Fekete Sándor, Vargha Piroska, Bencsik Endre, 1912 – Kónya

József, Szász Jenő, 1913–1919 – Szabó Lajos és felesége Gonda Eszter, 1919 – Jakab Lajos, 1923 – Keszi Ilona.

Kisebb fiúiskolai tanítók:

1879 – Erdei Gábor, Tóth Miklós, 1880 – Schleinig Gábor, Gyökös Lajos, 1881 – Müller Ferenc, 1885 – Hodos János, 1886 – Juhász János, Zöld István, 1894 – Kósa István, 1901 – Gál Ferenc, 1902–1905 – Müller Ferenc, Benedek László, Sándor Lajos, Ladányi Károly, Pálfi János, Horváth Sándor, Saja Vilmos, Juhász Imre, 1911–1918 – Tóth Jenő, Bodó Sándor, Bancsik János, Újvári Vilma, Béldy Adél Julianna, Varga Ferenc, 1920 – Szűcs Imre, 1922 – Körmendy Jenő, 1923 – Lengyel Eszter, Papp Etelka.

Katolikus tanítók:

Márk Lőrinc, Szabó Dániel, Kaveczki Erzsébet, Bartos Anna, Lakossy Ilona, Moldován Ilona.

Az állami iskola pedagógusai:

Szabó János, Rácz Károly, Facsar József, Rencsik Pál, Molnár Ilona, Német József, Molnár Zoltán, Bántó István, Szabó Árpád, Székely Gyula, Komáromi Ilona, Imre Irén, Török Piroska, Fekete Emma, Korpos Erzsébet, Palkó Piroska, Szentés Béla, Samarjai Ilona, Magdás Pál, Czumbil Pál, Sánta Ibolya, Nagy Ilona, Bíró Lenke, Kovács Mihály, Kovács Margit, Kovács Sándor, Schérer Péter, Cservid Anikó, Köncei Ádám, Fazekas Etelka, Fucskó László, Egri Barna, Bíró Berta, Kapalai József, Páll József, Szabó István, Kriszta Katalin, Molnár Vilma, Molnár Pál, Bokor István, Nagy Gyöngyvér, Szabó Lajos, Farkas Matild, Babos Endre, Lovász Lajos, Lovász Juliánna, Krisán Éva, Takács Ferenc, Bálintffy Béla, Dénes Erzsébet, Nagy Karola, Botos András, Baliga Andrea, Duma Ferenc, Gergely Irén, Nagy Tibor, Paczal Attila, Haraga Attila, Straub Judith, Tóth Andrea, Zsigó Krisztina, Tatai Menyhért, Tatai Mária, Albert János, Albert Anna, Burcas Olimpia, Rencsik Réka, Kriszta Beáta, Orosz Erzsébet, Szodorai Adriana, Stiak Gabriella, Bánya Anikó, Dávid Beatrix, Tatai Magda, Vida Erika, Lőrincz Erzsébet, Cservid Anna, L. Nagy Katalin, Facsar Erzsébet, Medve Irma, Péli Erzsébet, Páll Ibolya, Lovász Izabella, Szabó Ágnes, Barabás Krisztina.

Az állami iskola vezetői:

1948–1963 – Filep Lajos, Berekméri László, Komlódi József,
Kisváti Katalin
1964–1969 – Tatai Menyhért
1969–1981 – Kapalai József
1981–1989 – Bokor István
1989–1990 – Szabó István
1990–1997 – Lovász Lajos
1997– – Bokor István

Az első és második világháborúban elesett szalacsi katonák emlékére állított emlékmű felirata:

Az I. és II. világháborúban elesettek emlékére

Albert János	Nagy István
Aranyos István	Nagy József
Balaskó Ferenc	Nagy József
Both Vince	Soós János
Csütörtöki János	Simon István
Kléh János	D. Szabó József
G. Lőrincz János	Szántó János
Lőrincz József	Tarpai Ferenc
Mező József	Tarpai János
Mező Károly	Veres András
Nagy András	Nagy Mihály
Albert András	Fésüs Sándor
K. Balaskó András	Fodor Ferenc
Balaskó József	Gesztai András
Barta András	György Imre
Bárány Péter	Ilyés Gyula
Beszter András	Ilyés József
Cservid Lajos	Ilyés Vendel
Csütörtöki Zsigmond	Kisdéd Imre
Dávid Sándor	Kiss András
Deme Ferenc	Kovács Károly
Elek András	Kovács Sándor

Elek Antal
Fazekas András

Kuncser Béla
Kuncser Ferenc
Kuncser Vince

Kurilla Imre
Lécz Ferenc
Lőrincz Imre
Mező Sándor
K. Mező Sándor
Molnár Sándor
G. Nagy András
Nagy Ferenc
Noszek József
Orosz Sándor
Pázmán József
U. Pintér Vince
Rác Kornel
P. Rencsik Ferenc
Cs. Rencsik Péter
Sajó Gyula
Somlyai Kálmán

Somogyi Imre
Szabó János
G. Szabó József
Sz. Szántó József
Szabó Lajos
Szilágyi Zsigmond
Szőke József
R. Tarpai Ferenc
Tarpai János
Tar János
B. Tarr Sándor
Tarr Sándor
Tóth Ferenc
S. Tóth Imre
Varga András
Varga Ferenc

*„És hallottam
az ismeretlen katona hangját,
Ezt mondta:
Szívesen halnék meg
Még egyszer egy háborúban
A háború ellen.,,*

Szilágyi Domokos

Emléküket őrizzük

Készítette: L. Nagy László

Érszalacs
1998

Földrajzi nevek

Határnevek:

Kupóc puszta (Kopóc), Kupóc major, Betyár domb, Kis Rác földje, Rác eleje, Kerülő hát, Zug hát, Szállás domb, Betyár domb, Csikasztó, Buzi rét, Lapdez (Lapác), Kocsord, Szent János alja, Nagy szil, Kis szil, Nyirjes, Kurta tó, Általér, Felső bokrok közi, Alsó bokrok közi, Malom mező, Nagy parittyá (pariccsa), Kis parittyá, Irtás, Lovász halom, Varjú nyomás (Varjúmás), Nagyér hát, Széna kert, Kis körte, Nagy körte, Hollósziget, Cserved rét, Csordazug, Bika rét, Zsodány, Jánó, Sajtos, Büdös tó, Vaskapu, Palánkos, Szederjes, Láp, Szentgyörgyi hegy, Egres, Csonkanád, Sige, Etehalma (Elehalma), Nyáras, Puszta szőlő, Kis halom, Kereszt árok, Banka, Banka szőlő, Rózsás, Pócs erdeje, Sülyedő, Balaskó malom, Balog hegy, Nagy halom, Felső hideg völgy, Orbány, Szeles domb, Bakszarv, Péntekes völgy, Vida hegy, Tót utcai hegy, Rajkó, Nagy sziget, Sebesér hát, Téglagödör, Rakottya, Cserge patak, Cserge völgyfő, Cserge völgy, Mogyorós, Szunyogfő, Szunyog völgy, Kerek temető, Templom sűrűje, Értölgyes, Gugyori, Katona berek, Kanál part, Póti rét, Egyház domb, Nekeres híd, Piroska dűlő, Farkas rét, Első völgy, Második völgy, Sport dűlő, Kerülő hát, Pázmány berke, Csirke ház, Csirkés dűlő, Jakonna, Gödrök köze, Veres domb, Varbóc (Várbolt), Romos halom, Csonkanád, Dinnyéspótló, Biranó, Kis Kovács dűlő, Amerikás dűlő, Jancsi dűlő, Tekenő, Kondás rét, Hegykapu, Nánási, Bönye.

Utcanevek:

Korona u., Sáncki, Lütő, Mester u., Kis-, Nagy Benicze, Kossuth u. (Tót u.), Zöldfa u., Posta u., Kisgyep, Felvég, Alvég, Gózsony, Dinnyéskert, Kis körte, Pázsit, Bécs, Kis Bécs, Kis Ér, Zug, Szent György u., Kondora, Kis-, Nagy Burga, Rózsás, Tar sikátor, Salló sikátor.

Kutak:

Dózsa-kút, Gránádiom, Császár-kút, Mátesz-kút, Sós-kút, Kétsövű kút, Libanyak, Szent László-kút, Tar kútja, Varga Béla kútja, Láp kútja, Pap kútja, Mogyorós kút, Vékony Mári kútja, Szent János-kút, Csordakút.

Szalacsi népmondák

Burga, Templom, Bécs, Szállásdomb

Szalacs helyén valamikor vár volt; ezt ásatások is igazolják. A vár alatt elterülő falurészt ma is Burgának hívják. A név a német Burg (vár) szóból származik. Hajdan a község két részből állott, s mindegyiknek külön temploma volt. Az egyiknek a helyén 1798-ban épült a mai református templom. A másik templom, amelyet Szent György tiszteletére emeltek, a mai Szent György utcán, a hajdani Várhegy oldalán állott. Innen az utca neve is. Helyét, amely egy magánház udvarán van, ma is templomhelynek nevezik. A falu egyik utcája Bécs. Ez a név abból az időből származik, amikor németeket telepítettek ide a 12–13. században. Nemcsak németeket, hanem szlovákokat is telepítettek a faluba a 18. század elején. Megtelepedésük helyét a mai Szállásdomb nevű határrész őrzi.

Csirkés dűlő

Az 1848-as szabadságharc után földosztás volt a faluban. A földosztáskor nem minden ember kapott egyforma nagyságú földdarabot. Azok kaptak nagyobbat, akik a földet osztó inzsellernek csirkét vittek. Innen ered az elnevezés: az ottani helyet ma is Csirkés dűlőnek hívják.

Csontás

A régészek valami csata nyomait kutatták és egy csomó csontot találtak. Akik ott ástak, azokat elnevezték csontásóknak, a helyet is ugyanúgy. A nép azonban szeret rövidíteni, és azért lett a Csontásókból Csontás.

Hollósziget

A törökök idejében sok katona esett el a mezőn. Ott ették őket a hollók. Ez a földterület ma is Hollósziget.

Szállásdomb

A reformáció 1542-ben győzött a faluban, amikor az itteni lakosok mind áttértek a református hitre, még a katolikus pap is. Azért, hogy a váradi káptalan a csorbát kiköszörülje, nem sokkal ezután tótokat, 18 családot hozott Zemplén megyéből. De az itt lévő reformátusok nem akarták beengedni a faluba a katolikus vallású tótokat, akik cókmojkjaikat lerakva a falun kívül maradtak. Azt a helyet ma is Szállásdombnak nevezik, mert először ott telepedtek meg. Kicsi gyermekeiket nyírfakéregből készült puttonyokban hozták: így maradt fenn a szóbeli hagyomány. Később aztán a káptalan mért ki számukra telkeket a mai Gózsöny utcában. A katolikusokat itt még mindig tótoknak csúfolják.

Tatárlyuk

Körülbelül az 1200-as években a templomból fűrtak egy alagutat a Varbócig (eredeti neve Vérbolt volt), és ezen közlekedtek. A néphit szerint az alagút tele van sóval és liszttel. Egyszer betévedt oda két malac és lisztesen jöttek ki.

Egy másik változat szerint Rákóczi fejedelem járt itt és aranyat rejtett el az alagútba, majd beomlasztotta az alagút száját.

Császár-kút

A hagyomány azt tartja, hogy a magyar királyok többször vendégeskedtek Szalacson, amely valamikor királyi város volt. Így többek között vendége volt a falunak Róbert Károly is. A vendégséget berkes területen tartották, s az ott lévő kutat a vendégség emlékére ma is Császár-kútnak nevezik.

Dózsa-kút

A 14. században állítólag lázadás volt a faluban. Kopasz Károly volt a vezér. A nemesek csapatai a felkelést leverték, s a bűnösök felett Dózsa Nándor nemes úr ítélkezett. Az ítélkezés a falu nyugati felén, a legelő szélén történt, s az ott lévő kutat ma is Dózsa-kútnak nevezik.

Mások szerint ez a kút Dózsa Györgyről kapta a nevét, aki a parasztjaival itt megpihent.

Harangos-kút

Régen a Bankán volt egy templom. Amikor le akarták bontani, a harang leszakadt és belesüllyedt a földbe. Ahová leesett, ott egy kút keletkezett és azt a helyet ma is Harangos-kútnak nevezik.

Szent László kútja és a Nagyhalom

Szent László kútja a Cserge domb oldalán van. Szent László király vágatott a lovával és a ló lába belesüllyedt a földbe. Azon a helyen forrás keletkezett. A király katonái ezt a kutat szerették a legjobban.

A Nagyhalomról meg azt mondják, hogy a katonák a csajkákkal hordták össze.

Lótuszvirág

A Pariccsába a második hídnál néhány évvel ezelőtt még volt fehér lótuszvirág. Azt mondják veres barát kolostor állt itt valamikor, melyhez tó és fürdő is tartozott. Ők hozatták ide a lótuszokat Indiából.

Adatközlő: **Rácz Márta**

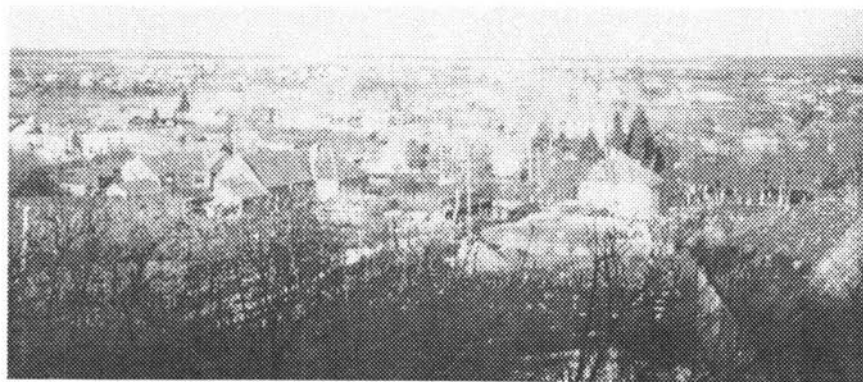
A község bejárata

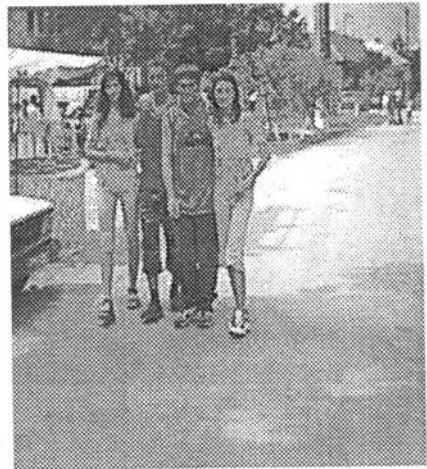
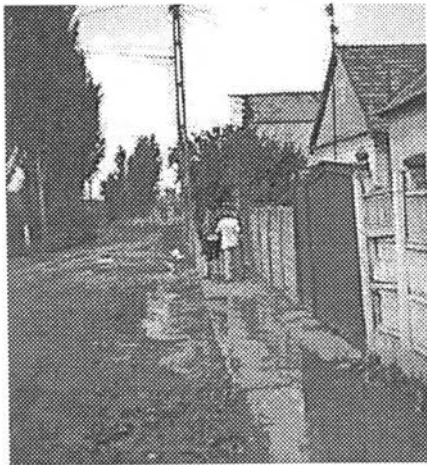
Szalacs címere

A főutca

Látkép

Utcarészletek

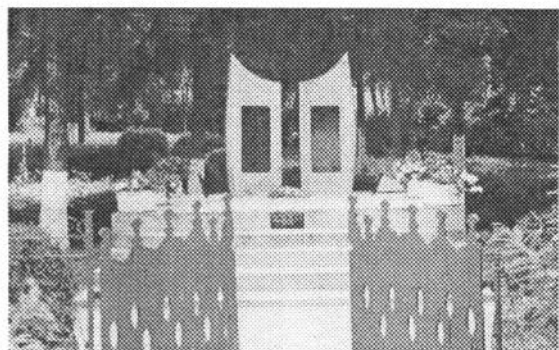
Nádtetős ház

A Szalacsi Polgármesteri Hivatal

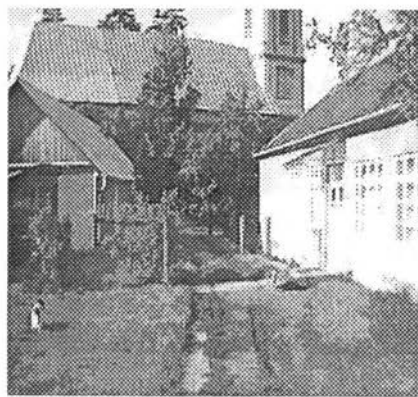
A Kultúrotthon

Az első és második világháborús emlékmű

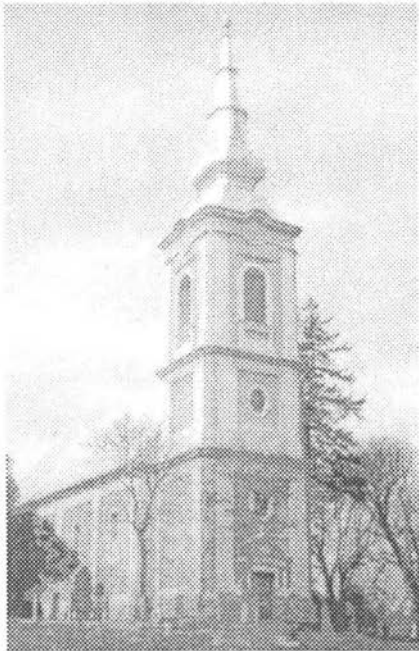
A Balaskó Nándor Általános Iskola

Az óvoda

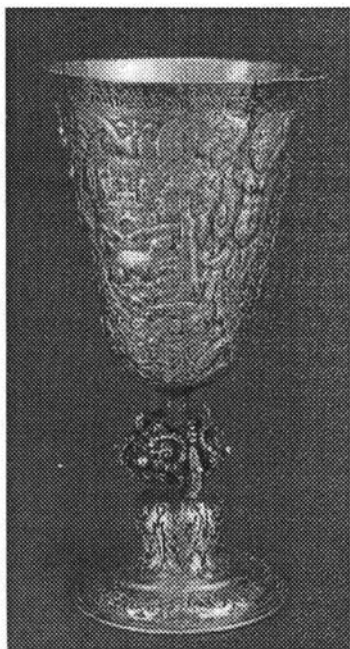
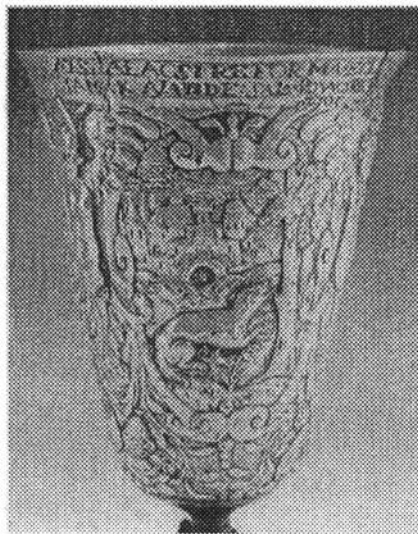
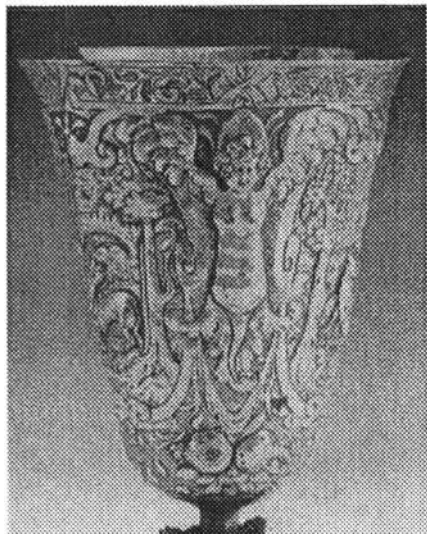
A templomdomb

A református templom

A katolikus templom

**A Szalacsi Református
Egyházközség úrasztali kelyhei**

EMLEKEI ENN FÉD ÁRA SZEP. SZ. KÖNYVPIACON.

NŐÉ SZŐLŐÖTVÁNY-TELEP.

ÁRJEGYZÉKE

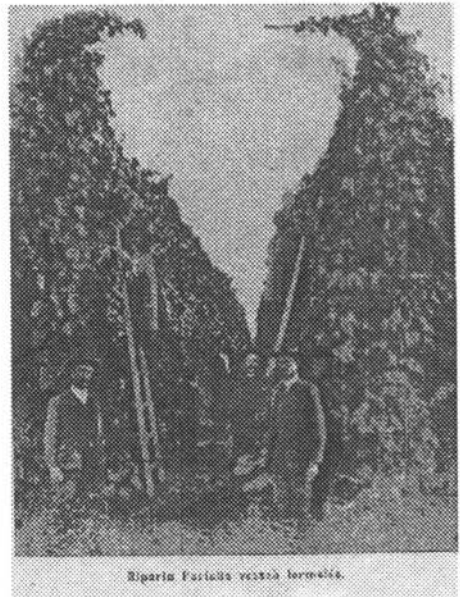
*et reformatus by
suaus emlékei*

SZERKESZTI ÉS KIADJA:
NAGY IMRE
SZŐLŐBIRTOKOS ÉS ÖTVÁNYTELEP
TULAJDONS

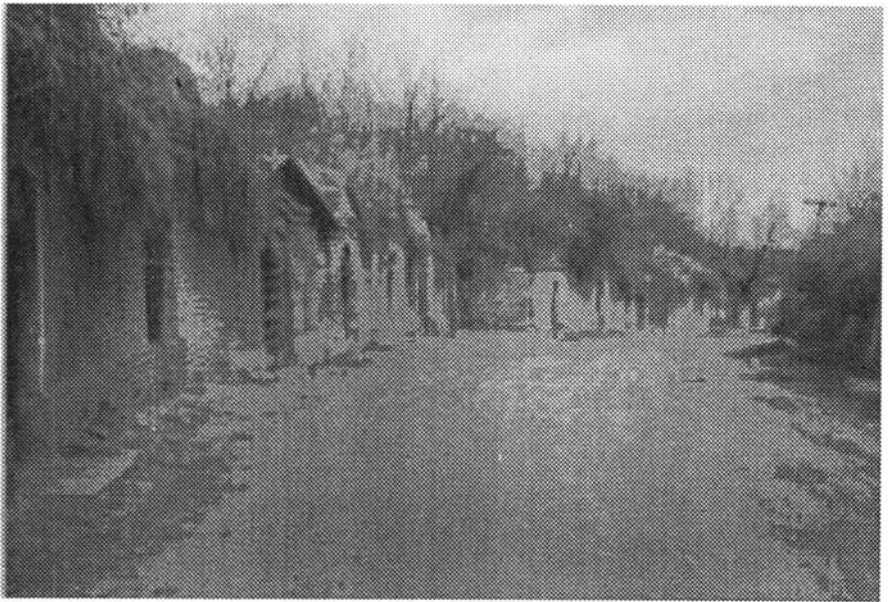
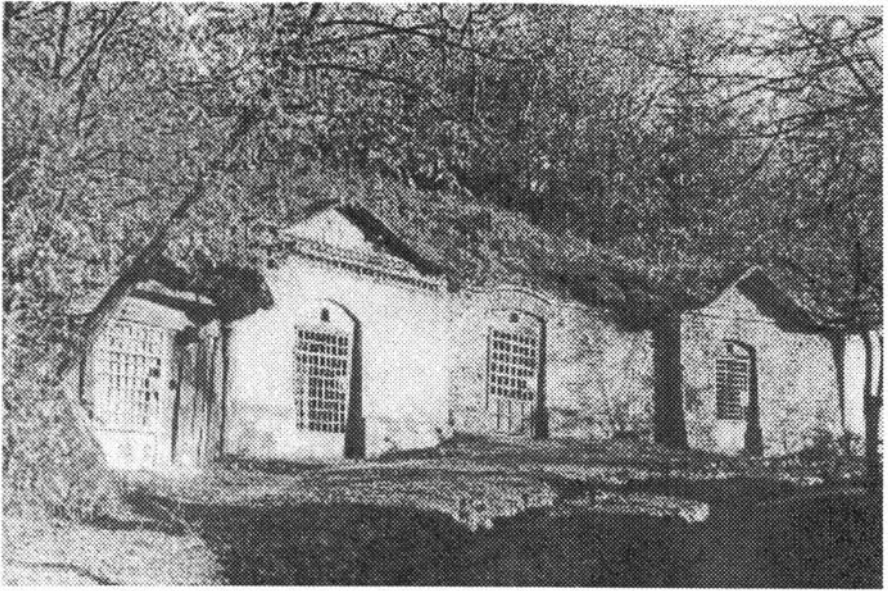
SZALACS
DIHARMEGYE

VÁSÁRTÁLLÁSOK ÉS TÁRSADÓK:
ESZIKHÁLYFALVA.
KOSTA ÉS TOLFFER. ORSENY.

Nagy Imre református lelkész
szőlőoltványtelepének emlékei

Riparis Furtius vassá boronás.

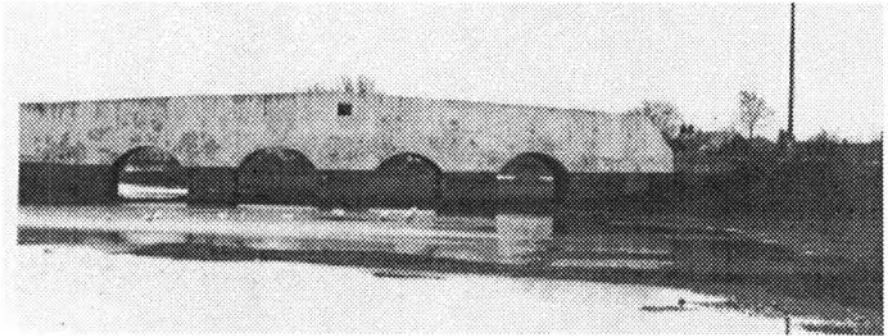

Pincesorok

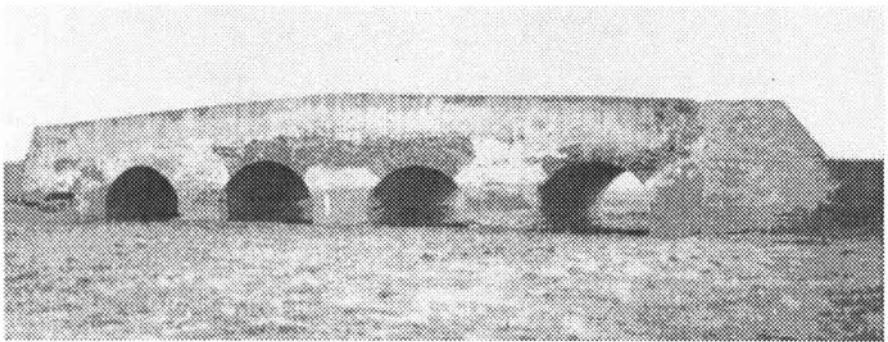

Pincesorok

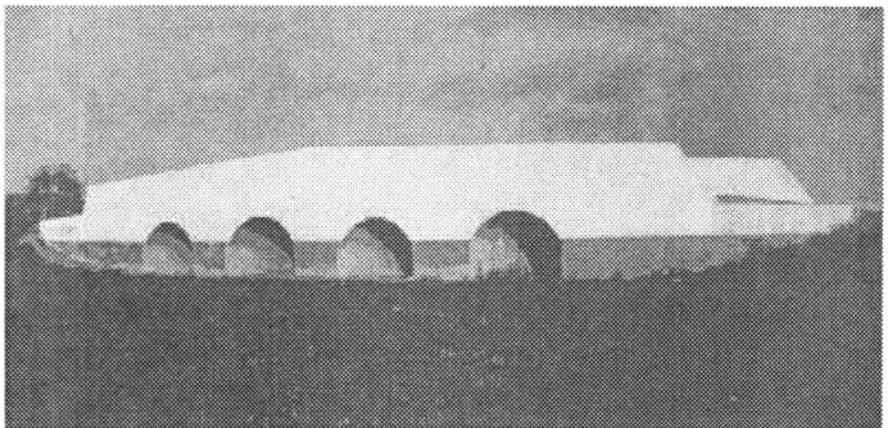
A négylyukú híd

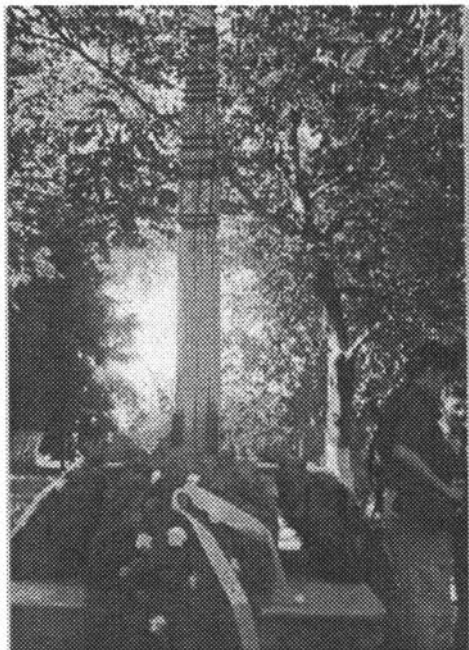
Valamikor alatta folyt az Ér

Renoválás előtt

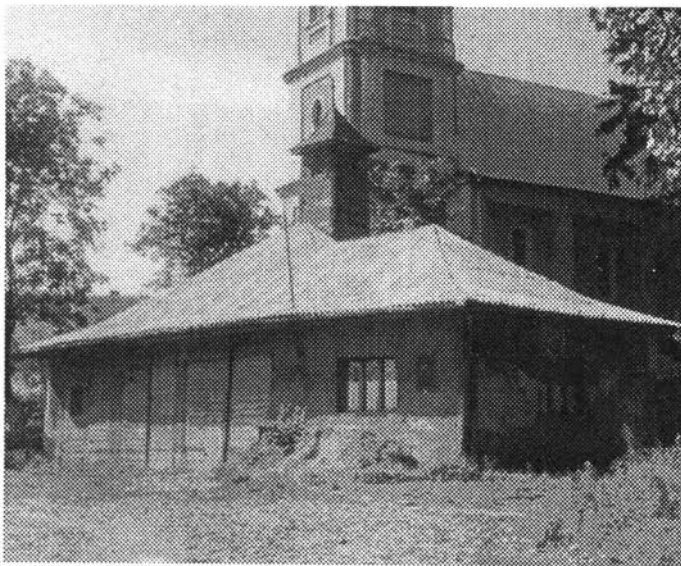
... és után

A millenniumi emlékmű

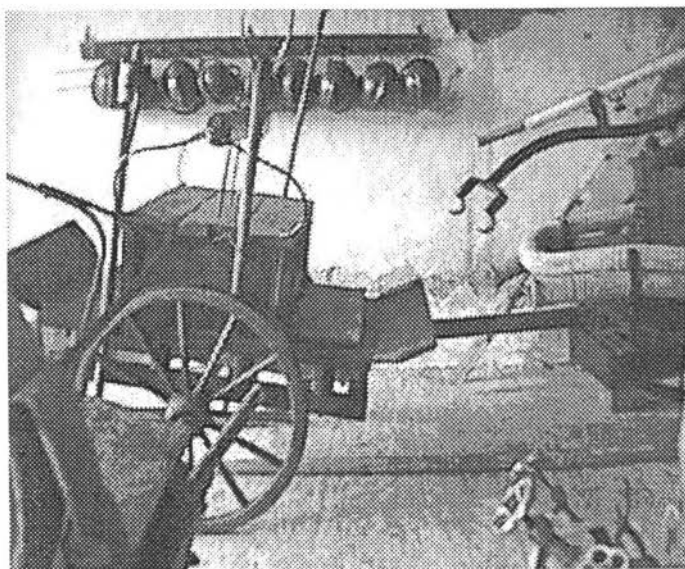
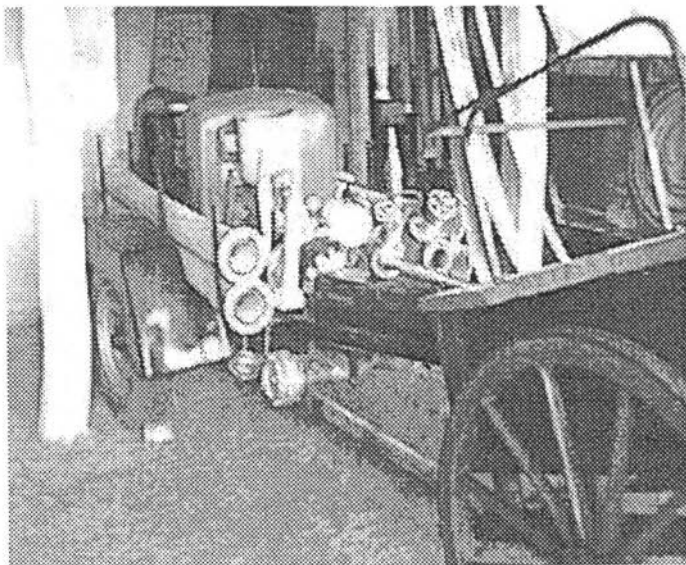
A lármafa

Tűzoltószertár...

és kocsí

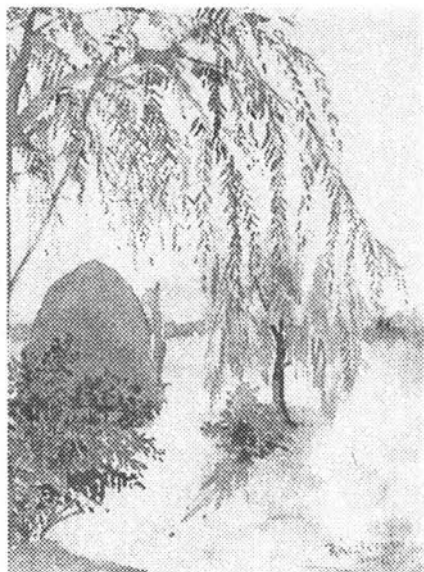
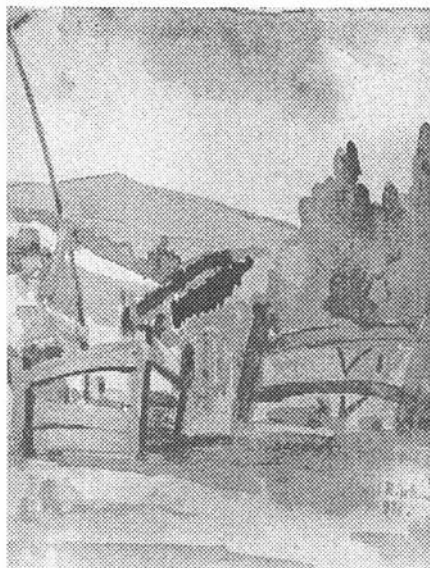

Tűzoltókocsik

Rác Imre

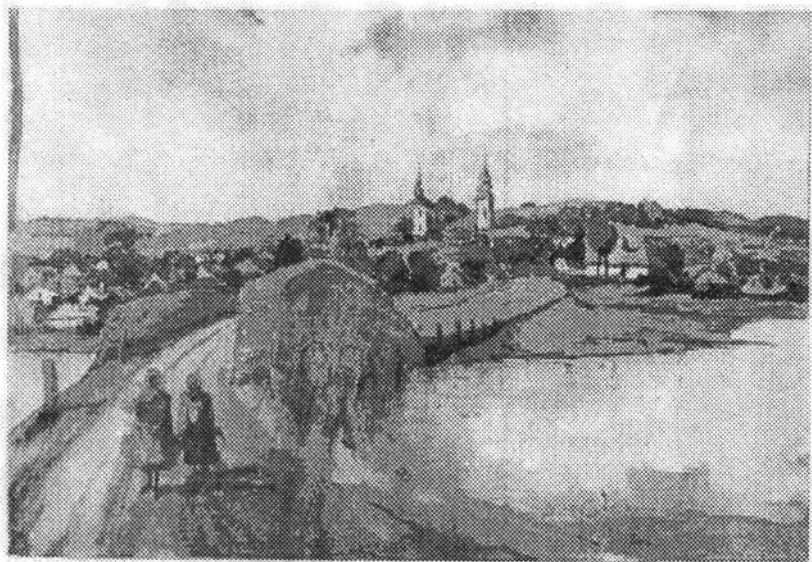

Rácz István festményei

Gesta Hungarorum

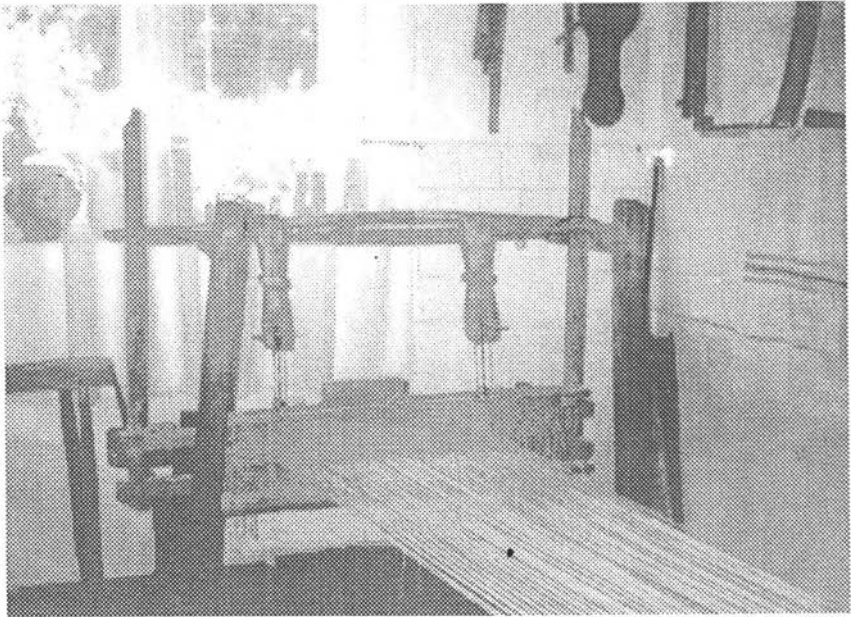
Rácz István festményei

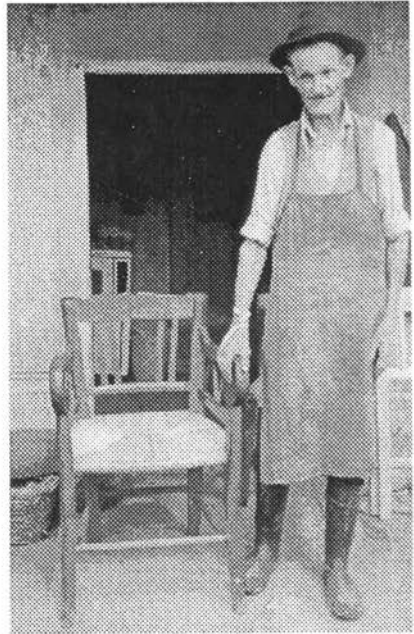
Néprajzi gyűjtemény

Néprajzi gyűjtemény – vessző- és gyékényfonások

Szövőszék

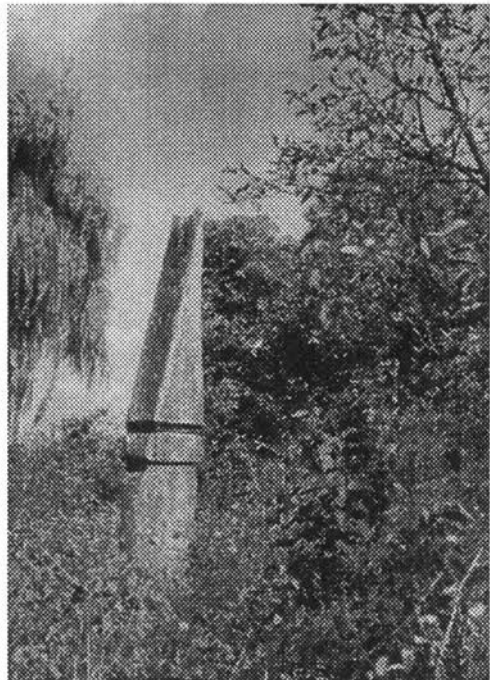

A szék készítése

Vályogvetés

Csónak alakú fejfa

Felhasznált irodalom

Levéltári anyagok

Nagyvárad Állami Levéltár, Református Parókia iratai.
 Nagyvárad Állami Levéltár. Katolikus Parókia iratai.
 Szalacs község polgármesteri hivatalának iratai.

Kiadott dokumentumok

Anjoukori okmánytár. szerk. Nagy Imre. Bp. 1878. I:
Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. szerk.
 Szentpétery Imre. Bp. 1923. I.
 Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.*
 Buda. 1832. Tom. VII:
 Theiner Augustino: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram
 illustrantia.* Romae. 1859. Tom.I.

Sajtópublikációk

Bihari Napló. Nagyvárad. 1996, 1998.
 Falusi Gazda. 1859.
 Fáklya. Nagyvárad. 1973, 1974.
 Fővárosi Lapok. 1888.
 Gazdasági Lapok. 1858.
 Művelődés. 1977, 1980, 1981.
 Nagyvárad. 1897.
 Nagyvárad Napló. 1899.
 Református Szemle. 1959.
 Romániai Magyar Szó. 1992.
 Vasárnapi Újság. 1897.

Könyvek, közlemények

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Bp. é.n. I.
A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára. 1913. Bp. 1913.
Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Danyi Dezső.
 Bp. 1960. I.

- Balaskó Nándor: *Lélekmadarak. Kolozsvár. 2001.*
- Balaskó Vilmos: *Élet a föld alatt. 2000.*
- Benedek Zoltán: *Az Ér mocsárvilága.* In: Korunk. 1985.
- Benedek Zoltán: *Az Érmellék földrajzi és geológiai viszonyai.* In: Művelődés. 1979.
- Benedek Zoltán: *Az érmelléki nádfedeles házak.* In: Művelődés. 1981.11.
- Benedek Zoltán: *Falu, telek, ház az Érmelléken.* In: Korunk Évkönyv. Kolozsvár. 1982.
- Borbély Gábor: *A hajdani Szalacs in Bihari Napló.* Nagyvárad. 1996.
- Borbély Gábor: *Borospincék az Érmelléken.* In: Művelődés. 1980.
- Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig.* Nagyvárad. 1883–1884. I-III.
- Chidioșan, Nicolae. Ordentlich, Ivan: *Un templu megaron din epoca bronzului descoperit la Sălacea.* In: Crisia, Oradea 5, 1975.
- Chidioșan, Nicolae: *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperit la Sălacea.* In: SCIV, 4, 1969.
- Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* Budapest. 1890–1913. I.
- Csernák Béla: *Lengyel József.* In: Református Szemle. 1959.
- Csernák Béla: *Keresztesi József.* In: Református Szemle. 1959.
- É. Kovács Lajos: *Körhinta Szalacson.* In: Művelődés. 1977.
- Faragó József–Fábián Imre: *Bihari népmondák.* Nagyvárad. 1995.
- Fényes Elek: *Magyar Országnek 's hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* Pest. 1839. IV.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pest. 1851. I.
- Fügedi Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság.* In: Történelmi Szemle. 1979. 369. skk.
- Gottreich László: *A bihari nép harca 1703–1704-ben.* In: Hadtörténelmi Közlemények. 1955.
- Granasztói György: *A középkori magyar város.* Bp. 1980.
- Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1992. XI.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Budapest. 1987. I.
- Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848–49-ben.* Nagyvárad. 1885.
- Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők. Partiumi füzetek.7.
- Horváth Jenő: *Várad fresko.* Bp. 1940.
- Iványi Béla, Dr.: *Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban.* in: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. XII., 1905. Bp. 80–105.

- Iványi Béla: *Két középkori sóbányastatutum*. In: Századok. 1911.
- Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979.
- Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest. 1940.
- K. Nagy Sándor: *Bihar-Ország. Útirajzok*. Nagyvárad. 1888. III.
- K. Nagy Sándor: *Bihar-Vármegye földrajza Nagy-Várad város leírásával és a magyar királyság rövid áttekintésével*. Nagyvárad. 1886.
- Keresztesi József: *Krónika Magyarország egyházi és világi közéletéből*. Pest. 1868.
- Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*. Bp. 1938.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.
- Köváry László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár. 1854.
- Köváry László: *Tájépek utazási rajzokban*. Buk. 1984.
- Kristó Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Bp. 1976.
- Kristó Gyula: *Szeged története a kezdetektől 1686-ig*. Szeged. 1983.
- Kumorovitz L. Bernát: *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 18. Bp. 1971.
- Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*. Bp. 1918.
- Magyari András: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Buk. 1994.
- Magyarország műemlékei*. Szerk. Gerecze Péter. Bp. 1906.
- Magyarország története – Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. Heckenast Gusztáv. Bp. 1984. I-II.
- Magyarország története. 1686–1790*. Szerk. Heckenast Gusztáv. Bp. 1989.
- Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest. é.n.
- Mályusz Elemér: *Zsidmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984.
- Máthé István: *Kovács János szalacsi herbárium*. In: *Debreceni Szemle*. 1942.
- Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején*. Budapest. 1943.
- N. Kiss István: *XVI. századi dézsmajegyzékek*. Bp. 1960.
- Nagy Imre: *A Gyalokay család címere 1418. évből*. In: *Turul.* XI. 1893.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest. 1865. XI.

Nánási Zoltán: *Dr. Andrásy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora*. Partiumi füzetek. 24. 2003.

Ordentlich, Ivan: *Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României*. In: Marmatia. Baia Mare, 2, 1971.

Ordentlich, Ivan: *Contribuția săpăturilor arheologice de pe dealul Vida la cunoașterea culturii Otomani*. In: Studii și comunicări, Satu Mare. 2. 1972.

Ordentlich, Ivan: *Două statuete cu cap mobil descoperite la Sălacea*. In: SCIV, 1, 1967.

Ordentlich, Ivan: *Sistemul de fortificație de la Sălacea*. In: Revista Muzeelor. 1966. 4.

Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. Cluj-Napoca. 1979. I–III.

Paulinyi Oszkár: *A sóregálé kialakulása Magyarországon*. In: Századok. 1923–1924.

Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*. Buc. 1967. II.

Repertoriul monumentelor din județul Bihor. Oradea. 1974.

Roska Márton: *Erdély régészeti repertórium. I. Őskor*. Kolozsvár. 1942.

Roska Márton: *Recherches et decouvertes archeologique en Roumanie*. In: Dacia. 1925. II.

Rusu, Mihai: „*Cultura Tisa*” in: Banatica. Timișoara.

Sâmpetru, Mihai: *Vestul României în secolul IV–X e.n.* in: Thraco Dacica. Cluj. 1992.

Suciu, Coriolan: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. Buc. 1968. II.

Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged. 1992.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1890. V–VII.

Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979.

Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századában, 1556–1767*. Bp. 1969.

Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. 1959. I.

TARTALOMJEGYZÉK

Természet-földrajzi keretek	5
A település elhelyezkedése, földrajzi fekvése	5
A község és környékének bio-geográfiai jellemzése (Balla Sándor) ..	7
A kezdetek a régészeti leletek tükrében	13
Szalacs a középkori Magyar Királyságban	19
Az első írásos említés	19
A német hospesek	21
A sókereskedelem	24
Szalacs marad – Szeged halad! – a városi fejlődés útján	27
A település az újkorban	32
A reformációtól a török uralom alóli felszabadulásig	32
Újra a káptalan birtokában	38
A település élete 1848-tól az első világháború végéig	46
A jelenkorban	51
Népesedési viszonyok	56
Egyház, oktatás, művelődés	61
Római Katolikus Egyházközség	61
Református Egyházközség	67
Oktatás	78
„Az Értől az Óceánig“ – Szalacs híres szülöttei	82
Műemlékek	91
Művelődési élet	94
Függelék	97
Felhasznált irodalom	131

Készült a nagyváradai Europrint nyomdában.
Felelős vezető: Derzsi Ákos

A Partiumi Füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félixfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: „Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”
11. Bunyitay Vince – Fodor József: **Székesegyházi-Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskolatörténete**
16. Csilik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emödi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyváradai egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrassy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**

